

Предраг Чичовачки
О смислу живота

Превео с енглеског
Мирослав Ивановић

Наслов оригинала:
Predrag Cicovacki
The Meaning of Life.
A Quick Immersion

Tibidabo Publishing, New York, 2021

„Хиљадама година окупљамо се уокруг –
Око ватри, мртвих тела, око олтара –
Јер оно због чега се окупљамо
Нисмо у стању да учинимо сами.“

—Вејн Милер

Садржај

Увод

1. Заслуга
2. Срећа
3. Захвалност
4. Надахнуће

Завршно размишљање

Увод

У животу увек наиђе тренутак када је човек сломљен животним бригама. Било да су у питању субјективни разлози, као у случају личних промашаја или несреће, или објективни, када у друштву завлада хаос или смртоносна пандемија, престајемо да функционишемо инстинктивно и аутоматски. Уместо питања: „Како да живимо?“ поставља се питање: „Зашто да уопште живимо?“ Овај обрт нас чак може навести да посумњамо да је можда сав живот бесмислен: Зашто смо уопште овде? Зар није свеједно да ли постојимо или не?

Суочени са оваквим изазовима, још увек можемо желети да наставимо животну борбу, али само ако нам се нуди разумна нада да ће доћи до позитивног исхода. Ми волимо живот и сматрамо га вредним, али такође увиђамо да постоје ствари које волимо и ценимо више од живота. Већина људи не воли смрт, међутим, постоје ствари које још мање волимо од смрти, а под неким околностима, чак дајемо предност смрти.

Овакав разуман и хуман приступ људском животу можда је први пут заступао кинески филозоф Менцијус, пре више од две хиљаде година. Менцијус је схватио да људска бића имају сличне наде и тежње, радости и туге; осећања захвалности и поштовања сви имамо, као и осећања поноса и стида, а разликујемо и добро од лошег. Присутност оваквих осећања чини нас суштински једнакима. Из оваквих увиђања Менцијус је дошао на идеју да постоји нешто попут „заједничког срца“ човечанства. Сви имамо ово срце, али само су неки у стању да га сачувају и негују. Управо на основу овога ми се разликујемо једни од других.

Узевши ове Менцијусове увиде за основу нашег размишљања о смислу живота, морамо изнети четири прелиминарна запажања. Прво, смисао живота треба разматрати само у контексту односа са другим људима. Филозофи често помињу усамљеног Сизифа који је морао да гура тешки камен на врх планине, који би се увек поново котрљао надоле. Одвојен од свих живих бића, Сизиф је живео са својим каменом, усамљено и бесмислено, управо као камен. Мит о Сизифу је можда толико актуелан у нашем добу, зато што сами све више живимо као подвојена и усамљена бића, али не због тога што смо насилно раздвојени једни од других, као што је то био Сизиф, већ зато што злоупотребљавамо или занемарујемо наше „заједничко срце“. Ово срце постоји да би нас спајало са другим живим бићима, јер можемо имати успеха само кроз активно учешће у животним циклусима и заједници са другима.

Друго, док се бавимо загонетком смисла живота, морамо имати на уму да имамо посла са живим организмима, а не са мртвим стварима. Пошто се наш живот све више састоји у опслуживању машина, а њихова ефикасност служи као мера делатности, ми уређујемо наш живот, као да смо машине. Али, ми нисмо машине, нити нам је корисно да их имитирамо. Машине су хладне и безосећајне, а ми смо топли и осећајни. Ми смо жива бића, чије функционисање не може бити механички програмирано и подржавано. Ми смо флуидни и промењиви, емоционални и темпераментни, маштовити и непредвидљиви, било то добро или лоше.

Треће, ми расправљамо о смислу *људског* живота. Можемо разговарати о животу комараца и кишних глиста и чудити се зашто таква бића уопште постоје, и можемо бити збуњени посматрајући емоције и, по свој прилици, интелигентно понашање наших паса и мачака. Наше промишљање се тиче првенствено смисла *људског* живота и својстава и вредности које му дају смисао. Менцијус је говорио о заједничком *људском* срцу, које не укључује само наше морално мишљење и осећања, већ такође наша осећања и тежње. Платон, који је био Менцијусов савременик, употребио је реч „душа“ уместо „срце“ да би заступао слично, премда много сложеније гледиште. Према Платону, нематеријална душа која се налази у физичком телу састоји се из три дела: разума (који омогућује особи да се рационално понаша), духа (који је одговоран за страх, честољубље, осећај части, итд.), и нагона (жеље за храном, пићем и сексом). Савршенство у извршавању ових функција представљају, следећим редом, врлине мудрости, храбрости и умерености; када су све присутне, присутна је и врлина правде. Платон сматра да је у сваком од нас један од ова три дела доминантан у односу на друга два. Најдоминантнији део наше душе треба да буде одлучујући у нашем избору животног позива, а не наше индивидуалне склоности или мишљење средине. Када сваки од ових делова врши своју природну функцију и не меша се у функционисање друга два, душа постиже хармоничну егзистенцију – у свакој индивидуи и у друштву у целини. Донекле неочекивано, Платон ово назива правдом, а не хармонијом. Морамо имати на уму да је, за Платона, правда симбол хармоничног и врлог живота. Она је такође, можемо додати, симбол смисленог живота.

Четврто, неки животи су смисленији од других. И Менцијус и Платон били су преокупирани питањем шта значи да било које биће – било оно Кинез или Грк, човек или жена, богаташ или сиромах, образован или необразован – живи смисленим животом. Обојица су такође имали необично

даровите претходнике великих способности, који су их инспирисали да схвате разлике у степену смислености, то јест, да увиде да само малобројни постају истински уметници живљења. У случају Менцијуса, његов претходник је био Конфуције. За Платона, то је био Сократ. Животи ових великих узора навели су их на мисао да развој, како наших општих способности тако и наших изузетних талената, одређује да ли су и у којој мери наши животи смислени. Премда се индивидуализам није појавио као преовлађујућа идеологија пре краја дванаестог века, у доба трубадура, и премда смо ми данас толико преокупирани нашим разликама да нам је тешко да замислимо некакву општу људску природу или својства која су нам заједничка, смисао живота мора бити размотрен из обе перспективе: и општељудске и индивидуалне.

Да бисмо приступили оваквом нијансираном разумевању смисла живота, наша анализа дате теме биће подељена у четири поглавља која ће се бавити заслугом, срећом, захвалношћу и надахнућем. Укратко ћемо антиципирати о чему ћемо расправљати у сваком од њих.

Чак и површно размишљање о животу наводи нас на мисао да се он врти око нечега што бисмо могли назвати принципом заслуге: морамо зарадити или заслужити готово све што желимо да постигнемо. С овим принципом се упознајемо већ у детињству: да бисмо добили сладолед после оброка, морамо појести главно јело, чак и ако нам се не свиђа. Да бисмо добили добре оцене, морамо вредно учити. Да бисмо добили поклон од Деда Мраза морамо бити добри током целе године. Ма како ово могло бити поједностављено, овај принцип исто тако важи и током нашег зрелог живота, када се бринемо како да нађемо посао, обезбедимо напредак у служби или обезбедимо довољно средстава за мирну пензију. Овај принцип уводи нешто попут радног начела у наш целокупни живот и наводи нас да наш живот посматрамо по аналогiji са радним местом.

Принцип заслуге био је присутан у свакој култури и у сваком добу. Он уноси ред и стабилност у наш живот и изгледа, барем на први поглед, да нам нуди недвосмислено упутство како да остваримо смислен живот. Овај принцип можемо сажето изразити ако употребимо метафору граничне линије: врли живот води награди, док нам порок доноси казну. Исто тако је важно да нас овај принцип подсећа да у значајном степену, ако не чак и искључиво, од нас зависи да ли ће наш живот бити добар и пријатан или лош и пун патње. Као што је Платон рекао, ако живимо врлим животом, то нас мора довести до врата среће.

Премда принцип заслуге нуди рецепт који води смисленом животу, не одвија се у животу све како то овај принцип сугерише. Сви знамо бројне примере у којима врлина није била награђена, а порок кажњен. Уколико смо религиозни, можемо овај принцип ојачати веровањем да Бог види и зна све, те ако не у овом животу, онда у оном другом, врлина ће бити адекватно награђена, а порок кажњен. Чак и они који верују у други живот и Божију правду схватају да постоји још нешто што се мора узети у обзир када размишљамо о смислу живота: срећа. Овде можемо видети другу граничну линију, различиту од оне коју везујемо за заслугу. Једни су имали среће да се роде са особитим надареностима, док су други, у најбољем случају, само просечни. Неки су имали среће да одрасту у стабилним, добро стојећим породицама с пуно љубави, а други нису. Неки од нас живе у отвореним и напредним друштвима, а други под репресивним и корумпираним режимима. Неки никада нису доживели рат, док су други могли бити послати у гасне коморе. Надаље, можемо бити срећни у једном аспекту живота, али не и у другом. Слично томе, иако можемо бити срећни сада, коло среће може лако да се обрне. Уместо да живот буде фундаментално праведан, као што принцип заслуге сугерише, зар овакви примери не показују да много тога у животу зависи од пуне среће, пре него од вредног рада и моралне дисциплине? Можда живот мање личи на радно место, а више на пијацу, на којој понекад добро тргујемо, а други пут смо преварени. И заслуга и срећа доприносе смисленом животу. Оне су такође спољашњи фактори и, разумљиво, ми често жртвујемо нека од наших најпрефињенијих осећања и идемо на компромис између унутрашње важних вредности и спољашње користи. Али, као људска бића, морамо узети у обзир и овакве унутрашње факторе. Спољашњи фактори могу бити неизбежни за смислен живот, али не можемо увек контролисати наше спољашње прилике. Међутим, можемо утицати на наш унутрашњи став према било чему што нам живот доноси. На оваквом схватању су изграђене све духовне и религиозне традиције, као и добар део филозофије. Сократ је био осуђен на смрт, али је прихватио своју судбину достојанствено и часно. Свој последњи дан у тамници није провео јадикујући над својом казном, већ дискутујући са својим пријатељима о томе да ли можемо знати да је људска душа бесмртна. На сличан начин Конфуције је смирено подносио сурове поступке од стране различитих кинеских владара. Ниједан од ових владара није желео да следи његове савете, али је Конфуције био убеђен у вредност оног начина живота којему је он подучавао. Када би био ухапшен или стављен под стражу, имао је обичај да пева или рецитује поезију пратећи себе на жичаном инструменту. Чак и у

најгорим околностима Конфуције није губио самоконтролу и настављао је да развија своје учење. Моћ унутрашње снаге не треба потцењивати.

Постоји више од једног прихваћеног назива за овакав унутрашњи став према животу, а нема ни сагласности о његовим суштинским карактеристикама. Неки га описују у смислу разлике између манипулације и благодарности, или као напетост између профаног и светог. Неки настоје на томе да је то лични интегритет, неки да је то душевни мир, а неки су склонији томе да се ради о срећи. Неки наглашавају централну улогу осећања и, симболично, срца; на тај начин они га препознају у љубави – било да је то Божанска љубав, љубав према ближњем, пријатељска љубав или лична љубав.

Ја ћу разматрати овај унутрашњи став под ширим појмом захвалности. Захвалност може бити стабилнија и сталнија од било какве среће или љубави; она је субјективни еквивалент принципа заслуге. Захвалност се не одређује раздеоном линијом већ се заснива на ставу повезивања. Она садржи две суштинске компоненте које је чине довољно флексибилном да укључи како елеменат љубави, тако и среће, бриге и благодарности. Да би наш живот био смислен, морамо се бринути о нечему и некоме, и то, истински се бринути да бисмо схватили најразличитије аспекте живота. Георг Зимел је назвао захвалност „моралном меморијом човечанства“, али то је стање које није ограничено само на област морала: можемо бити захвални на лепом заласку сунца, лепршању колибра око расцветалих цветова, добро изведеној музичкој композицији. Осим тога, захвалност је много више усмерена на будућност него на прошлост. Захвалност нам пружа благо узвишену перспективу стварности, као да гледамо с неког моста чији се лукови уздижу по средини. Ако из овакве перспективе почињемо да схватамо и прихватамо наизглед супротстављене аспекте стварности, захвалност ће нам омогућити да постанемо уравнотежена бића топлог срца. Премда Менцијус и Платон нису експлицитно разматрали захвалност, уверен сам да ова идеја обухвата и даље разјашњава добар део њихове визије смисленог живота.

Да бисмо узели у обзир релевантност наших јединствених дарова и унутрашњих квалитета, потребно је да такође размотримо оно што сам назвао „надахнућем“. Употребљавам ову идеју у двоструком смислу: неке индивидуе су надахнуте да остваре велика дела, а неке служе као инспирација другима. Двојица који су мене надахнули јесу Алберт Швајцер и Антонио Гауди. Швајцер (1875–1965) је напустио своју академску и уметничку каријеру да би постао лекар у једној области Африке која је била

веома заражена маларијом, и где је провео готово пет деценија свог живота. Тамо је такође развио своју етику поштовања свих форми живота. Гауди (1852–1926) је створио неколико божански инспирисаних архитектонских дела, а врхунац његовог стваралаштва је Саграда фамилија у Барселони. Камен темељац ове цркве је постављен 1882, када је Гауди имао само тридесет и једну годину, а она још увек није завршена. Гауди ју је замислио да полако расте, попут стабла дрвета, тако да може, када потпуно порасте, поднети ветрове промене. Ова фасцинантна конструкција је готово потпуно лишена правих линија, пошто је Гауди сматрао да праве линије не постоје у природи, и пошто је желео да створи нешто што би представљало отелотворење божанског у природи.

У животу и делу Гаудија и Швајцера хармонично су сједињени природа и дух – ово се ретко постиже у нашој цивилизацији која је навикла да их засебно посматра. Изузетне личности, као што су Швајцер и Гауди, мењају наше схватање граница људских могућности и надахњују нас да трагамо за иновативним формама исцељења и хармоније. Светилишта која су они створили, било да су намењена лечењу или молитви, слављу или жалости, поново нас уједињују, повезују и надахњују. Она нам помажу да схватимо да за нешто велико нису довољни само тежак рад и делић среће, јер то не може бити остварено без жртве и ентузијазма, без повезивања и дељења са другима.

Какве лекције можемо научити од оваквих великих личности? Издвојио бих следеће две. Прво, теорија и пракса, идеје о животу и модусима живљења морају бити нераздвојне. Као што говор о моралности не може бити одвојен од практиковања врлине, тако и расправа о смислу живота не може бити одвојена од покушаја да живимо што је могуће смисленије. Зашто бисмо у противном уопште разматрали смисао живота? Друго, ове личности нас подучавају да живети смислен живот није, у крајњој линији, потрага за индивидуалним постигнућем или успехом. „Ја“ није ни највиша реалност, нити треба да буде наша крајња брига. Наша потрага за смислом мора, уместо тога, бити усмерена на нешто што је веће од нашег индивидуалног живота, а оно што је потребно разлучити јесте, шта су, а шта не, прави објекти овакве посвећености.

Уколико се покаже да су оваква схватања оправдана, она треба да нам омогуће да одговоримо на коначно питање о смислу живота: Због чега смо овде?

Глава 1

Заслуга

Смисао насупрот бесмислу

Једва да би се нашло дете или одрастао човек који се не би насмејао рецитујући стихове:

Хампти Дампти се прво успео на зид,
Па је потом тако треснуо доле,
Да ни сви краљеви коњи, ни сви краљеви људи,
Нису могли поново саставити Хамптија.

Шта је то толико раздрагано у овим наизглед бесмисленим речима? И шта је то у овим шаљивим речима да кад смо их једном научили у детињству, сећамо их се са радошћу до краја живота?

Пре него што кажемо како нешто задобија смисао, биће лакше да одгонетнемо зашто је нешто бесмислено. Два крајња случаја падају нам на памет. Хаотична смеса различитих елемената – слова или звукова, ствари или догађаја – бесмислена је уколико елементи не могу бити сложени у кохерентну слику или причу; „образац који спаја“ је изгледа нужна претпоставка смислености. Али, то неће обавити сваки образац. Изненађујући образац који сусрећемо у римовању Хампти Дампти, битно се разликује од ригидног обрасца који се бескрајно понавља и може имати као резултат бесмисленост. Једнолично кретање које се стално понавља и које обавља Сизиф, на пример, не одражава пулсирање живота већ личи на рад аутомата. Котрљање камена нагоре сву вечност, само да би се скотрљао надоле, не може донети ништа друго до бесмисао. А то не може ни живот монотоне рутине, уколико није испуњен осећајем радости и љубави, или макар јасном свешћу о томе чему служи једнолично понављање таквог суморног задатка.

Овакви екстремни случајеви бесмисла отварају нам појмовни простор унутар ког можемо нешто доживети као смислено. Образац који препознајемо у стиховима „Мајка гуска“ (*Mother Goose*) су риме. Стихови песме се римују, као што је случај са именом Хампти Дампти. Узети по себи, „Хампти“ и „Дампти“ су бесмислене речи. Образац који се формира пуким понављањем једног од њих произвешће осећај правилности, али гомилање

понављања неће донети никакав нови квалитативни смисао. Ни Хампти Хампти ни Дампти Дампти то не доносе, али Хампти Дампти то чини, премда оно не носи никакву интелектуално појмљиву поруку. Не знамо шта је Хампти Дампти – персонификовани човек-јаје, патуљаста човек, пуки производ маште, или је, као што неки кажу, топ. Не знамо такође зашто се Хамптију догодио велики пад. Да ли је то била случајност, самоубиство, или га је можда неко гурнуо са зида? Без обзира на све, саосећамо када чујемо да је јадни Хампти доживео тежак пад да га чак ни сва краљева коњица и пешадија не могу поново саставити.

Образац који повезује производи смисленост стварајући осећај сродности, или садржавајући поруку. Да је Сизиф гурао камен на врх брда да би начинио нешто што личи на кућу, лако бисмо схватили смисао његове делатности. Кад је реч о Хампти Дамптију, наша позитивна реакција се заснива на саучествовању а не на било каквој поруци коју бисмо могли схватити. Када осећамо или доживљавамо сродност, ми на то не реагујемо само нашим умом, већ целим организмом. Попут покрета при плесању, речи ових рима производе осећај ритмичког пулсирања, што је фундаментална карактеристика целокупног живота. Све што је смислено изгледа да претпоставља нешто ове врсте: или личи на ритмичку пулсацију живота или служи овим пулсацијама које омогућавају животу да се одржава или напредује.

Учинак рима није само производ опажања обрасца изван нас, већ настаје зато што постајемо сами подвргнути таквом моделирању. Када слушамо песму која нам се свиђа, почињемо да певушимо, или да чак покретима целог тела следимо ритам песме. Тада можемо рећи да доживљавамо као смислене ове догађаје у којима препознајемо извесан ритам, и то као резултат наше сродности са том димензијом, тиме сами постајемо укључени у ту димензију и понашамо се у складу са њом.

Изгледа, дакле, да се смисао живота своди на два елемента који морају један другог допуњавати. Прво, постоји живот, са свим његовим пулсирањем и функцијама, чији смисао испитујемо. Друго, постоји ритам обрасца живљења. Речи мера и ритам обично сугеришу нешто квантитативно, али то није оно на шта овде циљамо. Да бисмо избегли ову конотацију, покушајмо да употребимо језик норми и нормативности, уместо мере и ритма. Норме и нормативност означавају квалитативне и вредносне засноване стандарде живота. Живот по себи није ни највиша вредност нити је инхерентно смислен. Смислен живот изгледа могућ када неко живи у

складу са извесним нормама, које саме по себи нису произвољне већ су интегрално повезане са животом и воде његовом процвату.

Моралне норме су прво што нам пада на памет када размишљамо о смислу живота. Оне се односе на оно што је добро и зло, исправно и лоше. У својој познатој књизи, *Једноставно хришћанство (Mere Christianity)*, К. С. Луис је назвао дистинкцију између доброг и лошег кључем за смисао универзума. Он је такође тврдио да морални принципи часног и исправног понашања припадају самој базичној структури света: они га држе на окупу и успостављају оквир унутар ког живот може бити смислен. Штавише, они нас подучавају да су ствари које нам се догађају засноване на заслуги, то јест на ономе што смо заслужили. Ми не знамо зашто је Хампти Дампти доживео свој велики пад, али знамо зашто Сизиф мора да гура камен узбрдо: он је кажњен од богова зато што је био зао и побио своје госте, нарушавајући тиме једну од најстаријих и најсветијих моралних норми: закон гостопримства. Сизиф је добио оно што је заслужио. Према Луисовом схватању, моралност је од централног значаја за смисао живота: смисао живота је структурисан око мере и нормативности, а заслуга је изгледа управо тај модел који спаја различите аспекте живота у смислену целину.

Заслуга и вредност људског живота

Природна смрт је исто тако део ритмичког поретка универзума као што је то и рођење. Таква смрт је део ненасилног поретка космоса, али смрт као последица убиства то није. Ово је можда разлог зашто се, готово универзално, убиство сматра смртним грехом против живота, без обзира какву вредност живот могао имати. Без обзира на све, поштовање људског живота није највиша морална вредност: то није у рангу вредности као што су пријатељство, љубав, вера и поверење. Изванредна уметничка обрада проблемâ који су садржани у овој теми је приказана код Достојевског у његовом роману *Злочин и казна*. Сам наслов указује на принцип заслуге, а садржај романа открива даље суптилности које се тичу овог принципа. Сиромашни и гладни студент Раскољников убија старицу, похлепну и немилосрдну лихварку, да би се докопао њеног новца. Он је презире због тога што је глобила последње вредне ствари од очајних људи, какав је и сам био, али сазнавши да она жели да после смрти поклони сав свој новац једном већ иначе добростојећем манастиру, он се осећа позваним да то учини. (Он

такође жели да докаже да он може бити попут Наполеона и газити преко мртвих, али, о овоме потом.)

Раскољников не жели њен новац за себе, он једноставно верује да је исправно да се овај новац употреби да се помогне онима који су чак сиромашнији од њега. Упркос његовом пажљивом планирању, кад је дошло до извршења, ствари су се закомпликовале на такав начин који Раскољников није предвидео, а његова осећања су узаврела више него што је очекивао: старичина сестра се враћа раније него што је очекивао, и онда он „мора“ и њу да убије. Потом, неки посетиоци куцају на врата старичиног стана, те он једва успева да побегне а да не буде виђен.

Раскољников бежи из стана а да није нашао главнину новца, што му је био главни мотив убиства. Са утилитарне тачке гледишта, којом се руководио Раскољников планирајући и извршавајући убиство, живот старе лихварке био је безвредан и само препрека да новац буде употребљен у хумане сврхе. После убиства Раскољников схвата да је његов утилитарни рачун био дубоко погрешан. Линија коју није смео да пређе била је пресечена његовим чином, и казна је морала да следи. Достојевски мајсторски описује како ова казна постаје ментално мучење које је теже од било које физичке казне која се изриче за овакав злочин.

Ова прича оснажује наше фундаментално убеђење да је сваки људски живот вредан. Ово је случај без обзира на конкретне индивидуалне квалитете, или одсуство ових. Попут многих хришћана, Достојевски је веровао у ово услед својих религиозних убеђења. Али, овакав суд се може прихватити и без позивања на било који религиозни поглед. Он се може извести на моралним основама. На пример, Швајцер је бранио један етички приступ познат као „поштовање живота“ који се овако дефинише: добро је оно што подржава и унапређује живот; лоше је оно што га уништава или га ремети. Швајцер сматра да треба да ценимо и поштујемо сваки живот, укључујући и нељудски живот. Он није намеравао да прецени живот проглашавајући га за највише добро. Као лекар, он је дословно свакодневно морао да уништава мноштво живота (опасних микроорганизама, на пример) да би сачувао животе својих пацијената и излечио их. Швајцерово гледиште је углавном било уперено против нашег уобичајеног потцењивања вредности живота: као што историја људске врсте показује, без било каквог доброг разлога да то чинимо, ми сувише лако убијамо све живо – не само друга жива бића већ и људе.

Швајцерова дефиниција добра и зла не тиче се само уништавања насупрот одржавању живота, већ такође унапређивања насупрот ремећењу живота. Морамо прихватити да живот није створен од стране људских бића и да чак наш властити живот није наше власништво са којим можемо да радимо шта хоћемо. Живот нам је пре поверен да се бринемо о њему. Он је само основа на којој нешто веће од пуког живота може и треба да буде подигнуто. Шта тачно? Швајцер је говорио о развоју наших дарова и нашем процвату као људских бића, да би се наш природни однос према свету уздигао на морални и широко схваћен духовни ниво. Швајцер је на тај начин објашњавао шта чини садржај смисленог живота.

Попут Достојевског и К. С. Луиса, Швајцер је био убеђен у прожимање природних и моралних аспеката живота, како у сваком појединачном животу, тако и у космосу у целини. Поредак који управља нашим животом и пулсирање целог космоса изгледа да не само да су синхронизовани, већ су и морално усмерени. Ми не разумемо многе догађаје у свету, али у поредак који их све прожима као да је уграђен механизам заслуге и реализације. Узрочно-последична веза која се одвија у свету као да укључује појам правичности, или у ширем смислу, правде. Забележене пословице различитих култура и епоха изражавају ово веровање. На Истоку се каже да свако дело доноси своје плодове. У библијској традицији се каже да жањемо оно што смо посејали. Нерелигиозни људи говоре да добијамо оно што смо заслужили.

Мало принципа су тако дубоко укореењени као принцип заслуге а наш живот тешко да би имао смисла без њега. Ми одгајамо децу наводећи их да га се придржавају безусловно као да је то $2 + 2 = 4$. Учимо их да ма шта желели да добију или постигну, од малих ствари до великих, то треба и да заслуже. Учећи децу да успех може следити само по заслуги, помажемо им да се интегришу у шире друштвене односе и да у њима успешно функционишу. Исто важи и за одрасле: ма шта желели да остваримо у животу, морамо бити разумни, одмерени, и мукотрпно радити на томе. Пре или касније, стрпљивост и посвећеност ће се исплатити. А ако тако чинимо, лако је увидети да ћемо живот опажати као смислен. Основа за његову смисленост је положена у самој природи универзума. Зависи дакле од нас, од наших напора и деловања, да ли ће наш живот бити смислен и на који начин.

Заслуга, карма и златно правило

Постоји више начина на које се принцип заслуге даље интерпретира. У хиндуистичком учењу о *карми* сусрећемо најшире развијену доктрину. Ова доктрина представља комбинацију сложених метафизичких, физикалних и моралних погледа: она укључује у себе веровање у реинкарнацију душе, као и суштински унапред задану релацију светске душе (*Брахман*) са душом сваке индивидуе (*Атман*). Упркос свим својим нивоима сложености, срж ове доктрине је једноставна: она подучава о универзалној зависности која повезује уједно све што постоји у један чврсто повезани систем узрока и последица. Доктрина о карми претпоставља потпуну предодређеност сагласно којој се ниједан чин, ма како безначајан, не догађа а да не узрокује далекосежне последице по будућност. Пошто хиндуси верују да ми проживљавамо више живота у различитим облицима и реинкарнацијама, карма не одређује само то што се догађа у садашњости већ и оно што ће се десити у нашим будућим животима.

Чак и неко као што је Ганди, веровао је у моћ карме. Он ју је, ипак, схватао на свој начин. Ганди је наглашавао да смо одговорни за моралност наших мисли и дела, утолико што она имају узрочни однос и са прошлошћу и са будућношћу. Пошто не можемо избећи кармичком ланцу узрочности, и пошто употреба бруталне силе може само водити злој крви и жељи за осветом, насупротив Раскољникову и огромном броју људи широм света, Ганди је настојао на томе да треба да будемо ненасилни колико год је то могуће и да се односимо једни према другим као браћа и сестре. Само на такав начин, веровао је Ганди, можемо трансформисати лошу карму у њену супротност.

Када је заступао ово гледиште, Ганди није био само под утицајем хиндуизма, већ такође и библијског наслеђа. У Старом Завету, десет заповести које је Бог саопштио и открио Јеврејима преко Мојсија, указују на главне забране које никада не треба да буду нарушене. Део овог наслеђа чини такође идеја о завету између Бога и (Његовог изабраног) народа. Овај завет садржи обећање да, уколико народ следи реч Божију, Он им гарантује да ће их сачувати и да ће они напредовати. Нови Завет премешта нагласак на наш допринос будућем спасењу људских душа; он нас позива да будемо достојни долазећег Царства Небеског.

Библијско наслеђе садржи неколико позивања на оно што је широко познато као „златно правило“. У својој негативној формулацији, оно нас упозорава да не чинимо другима оно што не желимо да други чине нама. У позитивној формулацији, „златно правило“ нам каже да се према другима опходимо тако како бисмо желели да се они односе према нама. Заједно са „Не убиј“, „златно правило“ је вероватно најшире прихваћен морални пропис у свету. Тешко је са сигурношћу знати његово порекло, али обично прихватимо да је први пут било формулисано од стране Конфуција, или унутар Конфуцијеве школе мишљења, чији је наследник био Менцијус.

Ни принцип заслуге, ни „златно правило“ не захтевају никакву божанску легитимизацију. Ово им придаје још већу прихватљивост. У секуларном контексту принцип заслуге је представљен преко појма правде. Директно схваћен као правичност, овај појам се посматра као морални појам, а не као божански дарован. Идеја правде је толико фундаментална не само зато што повлачи границу између добра и зла, већ и зато што ограничава наш груби егоизам: уколико живимо у једној заједници, не може све бити само наше. Морамо живети по истим мерилима која се примењују на све нас. Идеја једнакости је базична за овај појам правде: морамо имати једнака права и дужности, морамо се сви подвргавати истим друштвено прихватљивим законима. Тада се можемо окупити у круг, организовати као заједница и покушати да живимо што је могуће смисленије.

Проблематизовање принципа заслуге

Разумљиво је зашто принцип заслуге има тако универзалну привлачност и зашто људски живот мора бити морално исправан да би се сматрао смисленим. У овоме мора бити нечега тачног: моралност која се поштује и граница која се не превазилази; заслужено добро и циљ који је остварен. Без обзира на ово, принцип заслуге увек је био довођен у сумњу. Ма колико правда била важна, она је само једна од моралних вредности. Заправо, она је најелементарнија и најнижа међу њима, она је темељ на ком друге моралне вредности могу бити изведене. Да би људски живот био заиста смислен, потребан је читав спектар других вредности. Хришћани уздижу љубав према ближњем, а већина нас жели срећу и љубав за себе. Не треба да заборавимо ни на вредности које не спадају у моралне – као што су вредности естетског доживљаја и креативности, хумора и радости – које су

изгледа такође неизбежне за смислен живот. Неке од ових других вредности могу имати мало заједничког са правдом и могу чак бити у неслагласју с њом, а упркос томе оне изгледају као истински важне за смислен живот. Ако овако стоје ствари, онда принцип заслуге није довољан да би се објаснило како наш живот задобија смисао.

Остварење правде често укључује више сложених проблема, тако да нам принцип заслуге није довољан. После суђења Сократу, на пример, Платон се питао шта је горе: Чинити зло или га подносити? Сократ по свему судећи није учинио ништа лоше, а упркос томе био је оптужен од својих сународника да заводи омладину и не верује у богове који су званично поштовани. Он је био проглашен кривим и осуђен на смрт. Премда је био убеђен да је невин, Сократ је прихватио смртну пресуду и одбио је предлог свог пријатеља Критона да му организује бекство из тамнице. Једно зло, тврдио је Сократ, не може се исправити чињењем другог.

Већина од нас мисли да је боље чинити зло, него га трпети. Ми верујемо, на пример, да је лоше убити друго људско биће, али када је наша властита егзистенција угрожена агресивним поступцима других, убити другог у самоодбрани може бити оправдано, посебно ако је учињено у крајњој нужди. Платонов Сократ је категорички тврдио да је боље трпети зло него га чинити, чак и у случају самоодбране. Ово гледиште је било кључно за многе заступнике ненасиља и ненасилног отпора, од Махавира, Буде, Исуса, до Толстоја, Гандија и Кинга.

У својој најпознатијој књизи, *Држава*, Платон тврди да особа која трпи зло може бити 729 пута срећнија од особе која чини зло. Како је Платон дошао до овог конкретног броја и да ли је ово заиста тачан однос, није битно. Платон истиче да је практиковати правду – добро, али ништа више од тога. Активно доприносити правди и бити праведан је веома висока вредност, барем утолико уколико нам то отвара пут за вредности више врсте. Оно што је Сократ показао током свог суђења и док је чекао на извршење казне била је вредност коју је он у себи носио целог свог живота: вредност моралног достојанства. Истински смислен живот није онај у ком ми не трпимо зло, већ онај у ком ми активно тежимо правди.

Најфундаменталнији приговор принципу заслуге јесте да он једноставно није део објективне стварности, јер у стварности, природни и морални елементи нису испреплетани као што принцип заслуге претпоставља. Од времена старих хиндуистичких списа *Ригведа* до наших

дана, људи су били склони да верују да је универзум праведан. Можемо и ми то исто веровати, али да ли је то истинито?

Од шеснаестог века, западна наука је радикално разделила природни и морални аспект стварности: не постоји престабилирана хармонија између заслуге и награде. Први модерни научници су веровали у Бога али не у неко антропоморфно божанство створено по угледу на човека. Они такође нису веровали у свет створен према људским вредностима: према њиховом гледишту, вредности нису део физичког света, нити је свет створен с било каквом сврхом или према неком плану. Догађаји се у свету одвијају, али они не стреме нигде конкретно. Као што закони природе владају над Сизифовим каменом, који пада надоле сваки пут када је подигнут до врха, тако они владају и свим догађајима у свету који немају ничега заједничког са правдом и правичношћу, нити са плановима и жељама људских бића. Ускоро после Њутна, чак је и Божија егзистенција одбачена од многих научника као непотребна хипотеза. Резултат је било веровање у свет у ком нема потребе за било чим светим. Планета земља је само сићушан и пролазан објект у бескрајности бића, а човек је безначајно зрнце песка у том бескрају. Колико знамо, овај десакрализован и бескрајни универзум нема средишта, нити му је потребно. У овај бескрајни универзум се, такође, не може веровати, јер нема у шта да се верује, осим у механичке законе природе. Свет није створен за човека, нити му је инхерентан било какав смисао. Као што се мапа стварности не треба бркати са пределима које треба да представља, тако и чињенице природе не треба да буду погрешно схваћене као да откривају било какав смисао. Да би смисао био могућ, човек се мора прилагодити свету што боље може. Ако принцип заслуге и има неког значаја, то није значај неког објективног принципа који је уграђен у реални свет.

Принцип заслуге је пре свега друштвени принцип. Он је уграђен у наш правни систем, а тешко је наћи било који аспект нашег друштвеног живота у ком би се овај принцип сматрао ирелевантним. Дакле, проблем са којим се суочавамо је следећи. Ми очекујемо да принцип заслуге објективно и универзално важи, а друштвени принципи заправо нису ништа више до људске конвенције које варирају од једног до другог друштва и мењају се у зависности од епохе. Ако је принцип заслуге променљив и релативан, вредност коју му придајемо знатно је умањена.

Постоје два гледишта на основу којих је покушано да се докаже објективно важење овог принципа и његова битна улога у заснивању смисла живота. Једно припада Имануелу Канту, а друго Николају Хартману. Дивећи

се томе како је Њутн развио теорију природе са математичком тачношћу, Кант је сматрао да би требало да применимо сличан приступ принципима моралности. На тај начин не бисмо посматрали моралност као нешто што је створено унутар структуре реалног света, већ као скуп објективно важећих принципа заснованих на универзално прихваћеним законима ума. Кант је био убеђен да је наша рационална способност вођена истим принципима, без обзира на нашу националност, старост, пол, религиозна убеђења или друштвени статус. Људска бића су рационална бића, и ми треба да се понашамо у складу са рационално прихватљивим принципима. Ови принципи јесу, додуше, субјективни, пошто су створени од стране људских бића. Али, они су такође објективно и универзално обавезујући пошто су озакоњени универзално важећим умом.

Кант је заступао закон моралности у облику категоричког императива. У једној од својих формулација, овај категорички императив прописује да се односимо према људским бићима као циљевима по себи а не само као средствима. Као што сви можемо схватити да је $2+2=4$, или да закон гравитације узрокује да свако физичко тело бачено увис пада надоле услед Земљине гравитације, тако треба схватити да људска бића, као рационални морални делатници, имају апсолутну вредност. Дакле, наша је највиша обавеза да се према свим људским бићима односимо једнако, правично и са поштовањем.

Кантова етичка теорија је прихваћена са великим поштовањем, али њене основе нису се показале тако поуздане као што је он мислио. Као што осим Еуклидове геометрије постоје и друге геометрије, а осим Њутнове физике, постоје Ајнштајнова општа и специјална теорија релативности, тако и људски ум није толико јединствен као што је Кант мислио. Он не мора функционисати по матрици која је универзално прихваћена и непромењива. Компјутери су у стању да обаве различите интелектуалне операције које превазилазе могућности људског ума, а да њихови алгоритми имају мало заједничког са принципима функционисања људског ума. Кад је реч о људским бићима, осим разума, наши лични интереси, као и емоције и склоности, интуиције и морални погледи, јесу, по свему судећи, исто тако важни као и Кантова вештачки изолована и глорификована рационална способност, а понекад су и важнији од ње.

Кантово конкретно решење не може се сматрати успешним. Без обзира на то, он нам је учинио велику услугу скрећући нам пажњу на срж проблема који се тиче принципа заслуге и његовог значаја за смисао живота. Кључ

лежи у односу између онога што је реалан свет и онога што се може назвати идеалним светом. У идеалном свету, врлина и срећа иду заједно. Али, ми живимо у реалном свету, у ком врлина није увек адекватно награђена, нити је нужно праћена срећом. Кант је увидео јаз између реалног и идеалног али је сматрао да се он може превазићи. Принципи ума нас наводе да смањимо јаз између овог двога у овоме животу, а наша вера нам даје наду да ће тај јаз бити потпуно превазиђен у другом, небеском животу.

Филозофи који су дошли после Канта одбацили су његов идеализам и следили су научно мишљење: реалном свету треба дати предност над идеалним, а пуноћи живота над нормативношћу. Ово је једини реалистичан приступ животу. Читав спектар идеализама, од Платона до Канта, неодржив је. Колико идеализам нагиње оптимизму, толико реализам води у песимизам када је реч о принципу заслуге и, индиректно, песимизму с обзиром на смисао живота. Шопенхауер је развио овај модел мишљења у својој теорији о вољи која жели да живи у складу са својим властитим побудама и жељама, а не да следи било коју норму наметнуту споља; живот не може имати никакав смисао и сврху изван самог себе. Ниче је следио Шопенхауерову окренутост животу и сматрао је да спољашње норме немају смисла по себи. У природном свету нема никаквих обећања или уговора, они постоје само у друштвеном свету, као друштвени конструкти и део друштвених договора. Попут Раскољникова из романа Достојевског, Ниче је јадиковао да морал негира живот и тврдио је да се смисао живота може састојати само у томе да будемо што више живи, живи колико год је то могуће.

Мислиоци егзистенцијализма су интерпретирали Ничеову филозофију као да заступа гледиште да не може бити спољашњих нормативних водича у осмишљавању живота. Не треба да покушавамо да будемо оно што тобоже „треба да будемо“, пошто нам ништа конкретно није намењено. Можемо бити шта год желимо, шта год изабрали, независно од било каквих споља наметнутих ограничења. Живот није ништа друго до ток који се покреће својим сопственим силама, а егзистенција долази пре било какве тобожње есенције. Егзистенцијалисти су напустили и идеализам и реализам. Основно, према њима, јесте да постоји само его: моје сопствено ја, слободно плутајуће и одвојено од било какве котве. Свет нема ни центра ни периферије. Осећајући се странцима у свету и искљученима из њега, егзистенцијалисти су тврдили да се морамо у суочавању са нашим животом и нашим бесмисленим универзумом ослонити на себе саме, колико год можемо. Пре него што олако одбацимо да је оптимистички поглед на живот

могућ, желео бих да изложим Хартманово гледиште на однос између реалног и идеалног света. Хартман се слаже са савременим научницима да не постоји престабилирана хармонија између природе и моралности, нити између реалног и идеалног света. Међутим, он није пошао путем витализма и егзистенцијализма, није одустао од разматрања суштине људске природе и мисли да је смислен живот укореењен у природи бића могућ. Постоје структуре како реалног тако и идеалног света, али њиховим структурама мора се другачије приступити него што смо мислили раније. Хартманова основна идеја састојала се у томе да се свет изграђује одоздо нагоре али да задобија смисао одозго надолу. Чудно је да је његова филозофија заборављена у савременом интелектуалном свету. Међутим, ја сматрам да нам она нуди најперспективнији приступ проблему легитимности принципа заслуге и његове релевантности за могућност смисленог живота.

Хартман је своју филозофију почео да развија почевши од разматрања реалног света. Он је сматрао да у њему можемо разликовати четири слоја: неоргански, органски, психички и духовни. Неоргански свет је у основи „пирамиде“ реалног света. Органски почива на њему, али уводи нови квалитативни феномен: живот. Психички зависи од два нижа слоја која га подржавају, а његов квалитативни новум је свест, коју не сусрећемо у свим формама живота. Коначно, на врху слоја психичког бића, можемо запазити још један слој – духовни. Дух се не спушта одозго, како заговара хришћанско наслеђе, већ није одоздо. Дух је највиши слој у пирамиди реалног света за који људи знају. Ми видимо духовну сферу стварности у њена три испољавања: као индивидуалне личности (персонални дух), као колективне феномене попут уметности, наука и језика (објективни дух), и као институције, у виду школа, музеја, концертних сала, црква или судских здања (објективирани дух).

Хартман је запазио да је у свакој хијерархији највиши слој најслабији, док су нижи слојеви јачи. Бића која постоје у највишем слоју морају садржавати елементе нижих слојева, али не важи обрнуто. Личност није могућа без свести, живог тела и неорганске материје, али оно што је само неорганска материја, не мора бити живо, свесно или духовно. Без обзира ком слоју припадају, сва реална бића, без изузетка, јесу конкретне индивидуе које имају временску, али не нужно и просторну димензију: све мисли и жеље, сећања и осећања, догађају се у времену, али не и у простору.

Хартман је тврдио да постоје два узајамно несводива, али дубоко повезана модуса бића: реални и идеални. Под идеалним бићем он не

подразумева фантазије и произвољне мисли у свести људи, или рационалне идеје у Кантовом универзалном уму, или идеје у Божијем уму, нити савршене платоновске идеје. Хартманова концепција идеалног бића најближа је Платоновој, али се ипак разликује од ње у неким важним елементима. Математичке идеје и принципи могу бити најчистији примери идеалних бића. Ваљаност Питагорине теореме не зависи од тога да ли постоји иједан троугао у реалном свету чији је збир унутрашњих углова тачно 180 степени. Математичке идеје имају своју властиту унутрашњу нужност која не зависи од тога шта постоји у реалном свету. Оне су ипак такве да барем под неким повољним околностима могу да се остваре у реалном свету. Уопштеније речено, док идеално биће ни на који начин не зависи од реалног, реално биће је тако структурисано да допушта актуализацију идеалног у реалном бићу. Ово је завело Платона да поверује да је свет идеалних идеја уједно једини истинит свет, а оно што ми обично сматрамо за реално су само слике и сенке на зидовима чувене Платонове пећине.

Према Хартману, Платон је направио крупну „категоријалну“ грешку. Он је помешао категорије које припадају реалном са онима које припадају идеалном свету. Конкретна бића која су нам дата у свакодневном искуству су несавршена и пролазна, за разлику од непромењивих и универзално ваљаних принципа идеалног света. Овај увид не сугерише, међутим, да оно што је конкретно и пролазно није реално; заправо, не постоји друга врста стварности од ове која је конкретна и пролазна. Опште и универзално ваљане идеје и идеали не морају никада да се остваре у реалном свету, али оне јесу и остају идеална бића која имају универзалну и објективну ваљаност.

Хартманово гледиште о односу реалног и идеалног бића је нарочито релевантно за нашу расправу о принципу заслуге и смислу живота када се усредсређујемо на вредности. Вредности су тесно повезане са смислом: смисао се не тиче чињеница већ нечег што је важно, што има вредност и што ми ценимо и чему тежимо. Принцип заслуге све ово обухвата наводећи нас уједно да тежимо ономе што је вредно (што је могуће вредније), на путу ка смисленом животу.

Питање порекла и ваљаности вредности увек је постављало озбиљне проблеме. Религиозни погледи, као што је хришћански, нудили су елегантно решење: Бог је творац свега, укључујући вредности, и Он је створио свет из блата, наметнувши му одређене моделе и вредности. На тај начин проблем

творца и ауторизација вредности су решени једним потезом, пошто долазе из истог извора. Када почињемо да строго раздвајамо чињенице и вредности – или „јесте“ и „треба“, као што то филозофи формулишу тврдећи да „треба“ не може бити изведено из „јесте“, онда и порекло вредности, а и то како њихова ваљаност може бити објективна, постају врло проблематични. Ако Кантов универзални ум није извор вредности, који нити доноси нити гарантује њихову ваљаност, онда су изгледа једини отворени путеви, путеви конвенционализма и инструментализма, или субјективизма и релативизма.

Хартманова концепција о реалном и идеалном бићу омогућила му је да следи сасвим различит пут који много више обећава. Он је тврдио да су вредности, попут математичких идеја, такође идеална бића. Ово значи да, као што не стварамо математичке идеје а ипак прихватимо да су објективно ваљане, тако се и према вредностима можемо односити на сличан начин. Ми не измишљамо вредности, било моралне, естетске, сазнајне или виталне. Као што је добро увек вредно, то исто важи за лепо, истину и здравље. Ми не стварамо такве вредности, и не дајемо им ми ваљаност. Честитост и правичност су вредни и треба да буду вредновани чак и ако нема конкретног друштва у ком би они били адекватно цењени и у ком корупција и новац нису оно што омогућује функционисање друштва. На сличан начин, истина је истина, лепо је лепо, и они поседују сопствене неоспорне вредности, независно од тога да ли живимо у складу с њима и да ли им признајемо њихов стварни статус.

Хартман о две скале моралних вредности

Николај Хартман (1882-1950.) је сматрао да савремени филозофи одбацују идеју да постоје објективне и апсолутне вредности пошто не можемо успоставити једну јединствену и непогрешиву скалу моралних вредности. Хартман је тврдио да овде постоје два одвојена проблема. Вредности могу бити објективне и апсолутне, премда употребљавамо две несводиве скале за моралне вредности. Ми се ослањамо на две скале пошто постоји реално мноштво вредности, које не допушта да се оне све сведу на једну вредност, и пошто вредности имају различите димензије: висину и снагу. Такве вредности као што су пријатељство и поверење, чистота и племенитост, спадају у високе вредности. Друге моралне вредности, као што су правда и солидарност, самоконтрола и скромност, у ниске.

Интересантно је да да су ниже вредности обично врло јаке, оне су стабилне. Насупрот овоме, више вредности су обично слабе: оне су нестабилне и нису нужне за одржавање живота. Ниже вредности су фундаменталне за људски живот, док више и слабије то нису. Хартман је повезивао смисао живота са тежњом ка остварењу виших вредности које уздижу, ослобађају и надахњују човека. Упркос томе, он је наглашавао да су ниже вредности исто тако нужне за моралан живот као и више. Морални живот који се ослања само на више вредности, док занемарује ниже вредности је изопачен, јер није могуће реализовати више вредности као да лебде у ваздуху без ослоња на ниже вредности.

Принцип заслуге није уграђен у структуру реалног света. Он ипак није само фикција, нити је конвенционално средство за васпитање. Принцип заслуге је део идеалног света и има исту ваљаност као што је имају принципи математике и друге идеалне вредности. Као и све друго што пребива у идеалном свету, принцип заслуге не мора обавезно да се примењује у реалном свету, али је то могуће. Можемо да одлучимо да живимо у складу са тим принципом и да допринесемо да у свету буде више правде и обзирности, лепоте и здравља. Попут Платонових идеја и Кантовог категоричког императива, принцип заслуге сија над светом и може нам бити водич кроз немирне воде живота. Као што Кант схвата да чак и ако живимо у складу са категоричким императивом, врлина не гарантује срећу, тако живот у складу са принципом заслуге не гарантује смислен живот. То није случај због тога што је принцип заслуге ирелевантан за смисао живота, већ пре зато што он није једини фактор који је важан и који одређује и да ли и у ком обиму је наш живот смислен. Наша одлучност да будемо честити и часни, обзирне особе које воле, има огроман значај за наш покушај да живимо смисленим животом. Али спољашње околности, које нам могу донети како добру, тако и лошу срећу, такође су фактори који се не смеју превидети.

Глава 2

Срећа

Живот као хазардна игра

Путујући у непознате крајеве, увек смо изненађени како људи тамо живе. Слушамо њихове приче и учимо о њиховим обичајима а понекад се запитамо да ли бисмо волели да будемо као они, да живимо ту где и они и тако како они живе. Своје утиске формулишемо на различите начине, али све се своди на две ствари – на срећу или несрећу. Неки људи имају среће пошто су се родили у добростојећим породицама или на месту о ком можемо само да сањамо. Други трпе једну несрећу за другом. Зар срећа или несрећа немају значајног утицаја на смисао живота?

Прелиминарни одговор на ово питање је да срећа заиста има утицаја на смисао живота. Такође, изгледа оправдано рећи да срећа, попут заслуге, не мора бити једини фактор који одређује смисао живота. Када о томе размишљамо дубље, изгледа да у случају среће, постоји асиметричност која није присутна код заслуге: без обзира колико велика била срећа, она никада не може гарантовати да ће њено поседовање водити добром и смисленом животу. Насупрот томе, несрећа може бити тако поразна да може спречити сваку могућност смисленог живота. Несрећа може бити толико велика да нас може довести до тога да одустанемо од живота, или је можемо, у крајњем случају, прикрити нашим властитим самообманама, да бисмо скупили довољно снаге да наставимо с нашим убогим битисањем.

Да бисмо продубили наше разумевање заслуге и среће, вратимо се прво у далеку прошлост. Неколико векова пре нове ере догодила се значајна револуција, и то, духовна револуција. На различитим местима земаљске кугле, полазећи од Кине и Индије до Персије, Грчке и, свакако, Египта, наизглед независно једни од других, различити људи су дошли до изненађујуће сличних увида. Они су дошли до убеђења, да не само да постоји нека трансцендентална божанска сила, у коју је већина на овај или онај начин веровала вековима, већ да постоји суштински узајамни однос између те силе и људске егзистенције. Централна идеја, с више локалних варијанти, била је да људска егзистенција садржи нешто слично тој

божанској сили која влада свиме, да су и божанска сила и њој одговарајућа сила у људским бићима духовне а не чисто физичке или материјалне, те да је циљ људског живота да се наша егзистенција усклади са деловањем те божанске силе. Од тог времена, неки мислиоци су почели да сматрају, да су срж универзума и његова главна покретачка сила духовни, а пошто и људска бића имају дух, циљ нашег живота треба да буде развој наше духовне моћи и достизање хармоније са том највећом духовном силом. Као што је то Џозеф Кембел поетски изразио, циљ нашег живота је да ускладимо откуцаје нашег срца са откуцајима универзума, да нашу природу ускладимо са Природом.

Филозофија која је допринела овим увидима названа је „вечном“ пошто су ове мисли требало да изразе непромењиве истине. Карл Јасперс је назвао овај период (од VIII до III века пре наше ере) „осним временом“ пошто су у њему успостављена веровања око којих су људи почели да формирају своје разумевање света, њих самих и њиховог места и улоге у стварности. Принцип заслуге је био једна од манифестација ове духовне револуције.

Према овој вечној филозофији, свет није само добро уређен већ и сачињен од два слоја – у њему се укрштају свето и профано. Овај свет је уравнотежен и сразмеран, добар и леп. Без обзира што је космос огроман, људи у њему имају осигурано место и важну улогу, под условом да научимо да живимо истовремено у ове две области. Ми желимо да се осећамо у овоме свету као код куће и да наши животи буду одраз престабилиране хармоније. Иако ми имамо под својом контролом само наше деловање, али не и његове исходе, имамо све разлоге да се надамо да ће у оваквом хармоничном свету заслуге бити награђене, добро надвладати зло а живот испуњен врлином имати смисла.

Елијаде о светом и профаном

Историчар религије Мирча Елијаде (1907-1986) увео је дистинкцију између светог и профаног. Он их је схватао као два засебна вида егзистенције који, међутим, узајамно делују. Профано је оно што је уобичајено и што је присутно у нашој практичној делатности. Свето је оно што је толико вредно да никад не треба да буде оскрнављено или нарушено. Централни задатак светог је да нам пружи оријентире,

оно нам открива шта треба ценити осим, и често насупрот, обичних ствари и вредности. Елијаде нас подсећа да једна те иста ствар може бити посматрана и као света и као профана. Камен, на пример, на ком је Аврам хтео да жртвује Исака, може се посматрати само као камен, али, може се, такође, посматрати и као још нешто: свето место и оса света – духовни центар света. За нерелигиозну особу која пориче постојање светог, универзум је непрозиран и једнородан, инертан и нем, он нам не шаље никакве поруке ни шифре. Елијаде тврди да то не значи да је такав човек сасвим без религије. Наш избор се не састоји у томе да ли да будемо религиозни, већ пре у томе да ли ћемо се клањати богу или идолу. Свесно или несвесно, огромна већина људи држи се још увек различитих религиозних и митолошких појмова и наслеђа. Религија и митологија нам се обраћају симболички. Елијаде је сматрао да када се овакви симболи и поруке узму озбиљно, они не само да нам „отварају“ свет, већ нам омогућавају да повежемо нашу особитост и јединственост са универзалним и вечним вредностима и идеалима. Ово је начин како можемо да повежемо реално и идеално и да живимо у складу са оним што нам је најсветије.

Лепо је приклањати се овом чудесном гледишту: оно је идеалистичко и охрабрујуће, оптимистичко и надањујуће. На несрећу, живот се често не одвија у складу са његовим начелима. Многи људи уживају у животним добрима која ни на који начин не заслужују. Овакве особе не морају бити зле, али нису ни нарочито врле, а упркос томе срећа им се осмехује на сваком кораку и трајно. Ово не значи нужно да је сваки аспект њиховог живота „мед и млеко“, али изгледа да имају неправедну предност над нама осталима – било да је реч о брижној породици и срећном детињству, изванредном здрављу и другим даровима природе, крајње повољним материјалним и духовним условима за живот, или изванредан посао и стимулативну радну средину. Због чињеница да имају толико среће ми им се не дивимо, али тешко је не завидети им на томе. Живот је низ искушења и свакоме од нас предстоји дуг пут да бисмо постигли заиста смислен живот. Но, људи који су рођени под срећном звездом започињу свој животни пут са боље стартне позиције него ми остали, или добијају додатну помоћ на том путу.

А шта да кажемо о онима чија несрећа као да нема краја? Или о онима који трпе тако разорне ударе судбине да тешко могу да се опораве од тога?

Какву утеху они могу наћи у својој моралности, часности, вредноћи? Какав ред и меру, доброту и лепоту могу доживети у животу уколико су непрестано понижавани само зато што су се родили у одређеној религијској или друштвеној групи или су припадници одређене расе или пола? Чему се људи могу надати, у шта могу веровати, уколико им трагични стицај околности разара породицу или њих саме без икаквог моралног или рационалног разлога?

Чак и ако нисмо имали таква искуства, имали смо прилике да упознамо људе који су их имали. Сви савршено добро знамо да неповратан губитак и непоправљива штета чине бесмисленим и испразним све речи утехе и сваки покушај да таквим људима вратимо наду.

Реалистички приступ животу води нас у песимизам, подривајући нашу наду и веру у поредак света. У крајњем случају он води у равнодушност и скептицизам, ка осећању да ствари иду лоше и бесциљно. Када почињемо да игноришемо аспект светости, када заборављамо на светску душу и божанску силу с којом би требало да живимо у хармонији, и ослањамо се првенствено на наше очи и уши, углавном видимо патњу и бол. Обично се оваква искуства сусрећу у једном од два слична сценарија, од којих оба подривају принцип заслуге: нешто што је требало да се догоди према нашим разумним и идеалистичким очекивањима не догађа се; или, оно што се према нашем систему веровања и моралности није требало да догоди, заправо се догађа.

Тешко да је било поколења које није доживело велике ратове, пандемије или природне катастрофе. Умиру стотине или хиљаде људи, а понекад и милиони. Многи остају обогаћени, разрушених домова и опустошених земаља. Милиони су принуђени да напусте разрушене домове и да се раселе надајући се бољој будућности, да би схватили да их ни у једној другој земљи неће дочекати добродошлицом, да ће својим присуством изазивати непријатељство и чак насиље. Њихове несреће се само умножавају, а никако уклањају. Две главне лекције које се могу извући из људске историје изгледа да су следеће: много је лакше разарати него градити и подизати, и друга, да се људи, да би постигли оно што желе, не устручавају да употребе најдеструктивније снаге којима располажу, чак и против невиних који су се ту случајно затекли.

Ако гледамо свет отворених очију и ушију, тешко је славити Господа због Његове величанствене творевине. Некоме ко је реалиста чини се

исправнијим да понови речи једног Шекспировог лика, да је свет прича коју је испричао један идиот. Реализам води сумњи и скептицизму, а само неколико деценија после Шекспира, Рене Декарт је допустио могућност да ако постоји божанско биће, онда је то „зли демон“. Такво биће не гледа на људе као на саучеснике који одржавају свет и њиме управљају, већ уместо тога, он нас исмева и употребљава као играчке за зле замисли и изопачену забаву. А уколико нема таквог злокобног бога, требало би да га измислимо, јер како другачије објаснити овај бесмислени свет?

Живимо у времену кад је много лакше веровати да зло преовлађује над добрим и да смо странци у овоме свету, него да верујемо да живимо у гостољубивом дому. Попут пандемије изазване ковидом-19 која се раширила светом, много тога у нашем свету изгледа случајно и бесмислено. Нешто у нама се, међутим, буни да прихватимо овакво гледиште. Као што су нашим телима потребни структура и ред, нашој души је потребно да у нешто верује. Ми жудимо за духовним домом као што желимо да придамо смисао свему око нас. Да бисмо задовољили ове пориве, спремнији смо да понудимо разне врсте „објашњења“, ма колико она противречила чињеницама или била ирационална, него да прихватимо да је све што се око нас догађа потпуно случајно.

Када ствари немају смисла, лакше је оптужити судбину и некакво божанство – на пример, Фортуну – наго да признамо да ништа не разумемо. Древна римска богиња Фортуна је симболизовала каприциозну силу која управља људским животом. Она је сматрана неумољивом, али не и злом, већ једноставно равнодушном пред последицама њеног каприца. То је разлог што су је често приказивали са бродским кормилом: она је била богиња која је требало да води људе кроз животне воде. С друге стране, она је такође приказивана као слепа пошто није знала куда води своје следбенике. Римљани су веровали да је живот авантура са непредвидивим исходом и да због тога никакав живот не може исправно бити назван смисленим све док се не заврши. Овакав суд се може изрећи тек када људи дођу до коначног краја а сав животни пут постаје јасно видљив. Живот је хазардна игра, тек када се заврши можемо рећи да ли је био успешан или је то био промашај.

Срећа насупрот корисности

Разумна и образована особа зна да се не треба обмањивати објашњењима и оптужбама које су засноване на незнању и сујеверју. Наша веровања и наши искази морају бити потврђени сведочанством и засновани на исправном размишљању. Најмање пет последњих векова, од када су природне науке одвојиле профано од светог, чињенице од вредности и механичка објашњења од антропоморфних, учили су нас да верујемо да живимо у свету без сврхе и циља. Живимо у свету случајних догађаја који сами по себи тешко да имају смисла.

Овај рационално реконструисан свет није ништа мање конфузан од оног који је требало да замени. Последња реалност, говори се данас, не састоји се од невидљивог Бога већ од невидљивих честица. Наша чула не виде никакве честице. Наука нам каже да се седамдесет процената нашег тела састоји од воде. Када гледамо друга људска тела или себе у огледалу, ми видимо тела у чврстом стању, а наше одлуке и наше понашање се заснивају на вери да смо ми бића управо у таквом стању. Можемо ли, на пример, оптужити честице и воду да су зли према нама? Уколико не, како да се живи у том конфузном свету?

Да бисмо ствар боље схватили, размотримо још неке последице научне револуције, које су усмерене против погледа „вечне филозофије“. Одстрањење светске душе и фокусирање на светско тело које је предузела модерна наука, заједно са њеним цепањем онтологије и етике, пренело је нагласак са духовног на материјални аспект живота и пољуљало принцип заслуге. Овај принцип претпоставља да постоје вредности које су стабилне и апсолутне. Од краја средњег века и почетком модерног доба, наше схватање вредности доживело је радикални преображај. Немајући стабилних и апсолутних вредности које одобрава Бог, или макар вредности које су инхерентне природи ствари, остављени смо самима себи.

У овој тачки обрта, централну улогу је преузео маргиналан али веома раширен критеријум вредности: корисност. Уколико нема светске душе, већ постоји само људска душа, не морамо се бринути како да се прилагодимо божанској сили и њеним вредностима. Није Бог „мера свих ствари“ већ човечанство или индивидуални човек. Уместо да ми служимо као носиоци више силе, свет без душе и без вредности треба нама да служи – или да га макар употребимо као сиров материјал за задовољење наших потреба.

Корисност је релативна вредност. Нема корисности као такве, већ само употребљивост за ову сврху или ону особу, чак и ако је за другог човека или

другу сврху та ствар неупотребљива. Управо овакав приступ вредностима је навео Раскољникова да размишља о убиству старе лихварке. Уколико нема апсолутних вредности, не може бити ни апсолутних забрана. Десет заповести и принцип заслуге треба да буду склоњени на прашњава полице људске историје. Упркос безусловном захтеву не убиј, увек смо признавали право да убијамо у самоодбрани. Штавише, у природном свету убијање је стално присутно: живот се одржава на рачун другог живота. Будући да је стварност толико одвојена од идеалитета и традиционалног морала, можемо се запитати, зашто не убити уколико корисне последице знатно надмашују губитак живота који је мање више безвредан? Нема посебног разлога зашто би један човек био вреднији од било ког другог. То је само случајност, пука срећа. У друго време, на другом месту, или за другу особу, то би све лако могло бити обрнуто.

Одбацивање божанског и фокусирање на корисност иду руку под руку са пребацивањем пажње на опипљиве ствари и материјалне вредности. Упоредо са посесивним ставом према свету, однос средстава и циљева постао је централни и у нашем односу једних према другима. Уместо религије и духовности, политика и економија су постале доминантне у људским животима. Иако су слављене као реалистичне, политика и економија су заправо тријумф фикције над реалношћу – фикције која је заснована на амбицијама и похлепи, посесивности и изабљивању.

Средства и циљеви

Принцип заслуге може се такође изразити помоћу односа средстава и циљева. Морално прихватљиво понашање се посматра као средство за достизање пожељног циља, а то је врли и смислен живот. С ове тачке гледишта, постоји један значајан проблем који се тиче принципа заслуге: наиме, ми можемо контролисати средства, али не и исходе. Можемо испунити нашу страну погодбе, али ако жељени исход није достигнут, или ако се догађају друге ствари због лоше среће, кога треба да окривимо? А уколико су наши напори стално неуспешни, зар се не морамо запитати да ли је наша погодба оправдана?

Када престанемо да верујемо да у свету постоји скривен али постојан морални и рационални поредак, готово спонтано пребацујемо нашу пажњу

са средстава на циљеве. Уместо принципа заслуге, прихватамо принцип да циљ оправдава средство. Хоћемо резултате без обзира како их постигли. Ако нам је, на пример, важан циљ богатство, онда није важно да ли је он постигнут средствима „старог“ новца или „новог“ новца, на прихватљив и законит начин, или на начин који то није. То нам бар тако изгледа. Френсис Скот Фицџералд је лепо искористио овај мотив у свом роману *Велики Гетсби*. У Сједињеним Државама двадесетих година постати богат се сматрало за једанаесту Божију заповест. Било који покушај да се повуче јасна разлика између доброг и рђавог начина богаћења била је неважна. Без хармоније између божанског и људског, и без традиционалног морала који раздваја добро од зла, све је постало импровизација, све је постало „џез“. Својим новцем, Џеј Гетсби је правио најлуђе и најчудесније забаве у граду. Постао је последње чудо у вечно промењивом свету гламура. Бал је почео, музика трешти, врте се плесачи, али шта се догађа када дође крај забави? Или, што је још важније Гетсбију, када се Дејзи не појави – једина особа која му је важна и због које он жели да буде богат? Шта друго, него трошити још новца! С толико новца који се разбацује свуд уоколо, мора да постоји начин да се постигне оно што се жели. Зар постоји ишта или ико, кога је немогуће купити, само ако понудимо довољно високу цену?

Уколико је обогати се једанаеста заповест, онда нам је потребна такође и дванаеста, и још више њих. (Мартин Лутер Кинг је оштроумно формулисао једну овакву: „Не дозволи да те ухвате у превари!“) Кад човек постане богат може дозволити себи свакојака чудеса, али ни једно од њих не може само по себи бити циљ. Када захваљујући богатству и лукавству Дејзи Гетсбију коначно пада у загрљај, изгледало је да је срећни крај близу. Међутим, живот је пун случајности и Дејзи му се поново измигољила, ношена непрекидним „џезом“ живота. Због непредвиђених интрига и несрећних околности Гетсби бива убијен. Музика у његовом дому се зауставља, а огромна гомила која је посећивала његове гламурозне забаве одлази на друго место где се музика, заглушујућа и заслепљујућа, и даље наставља. На Гетсбијеву сахрану долазе само његов сиромашни сусед Ник и његов отац који се давно удаљио од свог надареног сина којему је желео сасвим другачију будућност.

Велики Гетсби је отишао, али музика, вечни симбол живота и најбољи одраз његових вредности, не зауставља се. Као што се и ланац средстава и циљева никад не зауставља. Богатство личи на циљ, али чему служи тај циљ? И постоји ли циљ за нешто такво као што је промењива животна срећа? Оно

што изгледа као циљ у одређеном случају постаје само средство за други циљ. Током тог процеса, као у случају Гетсбија, ланац средстава и циљева постаје све отуђенији од животне стварности, а живот се мора зауставити у некој тачки. Тек онда суд о смислу живота може бити коначно донесен.

Срећни случај и срећа

У једној од својих најважнијих књига, *Conditio Humana*, Хана Арент је показала да постоји значајна разлика између корисности и смислености. Размислимо лажење између ово двоје се огледа у лингвистичком јазу између „да би“ и „ради“. „Ради“ означава крајњи циљ, и пошто се односи на смисао, смисао мора бити нешто стабилно и чак постојано. Међутим, у површном и једнодимензионалном свету корисности, не може бити ничега постојаног. Када корисност постаје последњи критеријум вредности, када је корист једини циљ, она противречи сопственој сврси. Када се „да би“ брка са „ради“ и корисност се погрешно сматра смислом, онда она може само произвести бесмисао, одсуство смисла.

Какав је, онда, однос између срећног случаја, среће и смисленог живота? Људи траже од Фортуне три ствари: плодност, материјални просперитет и победу. Шта још постоји у животу што би се могло пожелети? Иако су деца бесумње велика одговорност, она су такође бескрајни извор радости и поноса, и она могу наставити дело својих родитеља. То дело се углавном састоји у просперитету. Када постоји животни напредак, лакше се стиче добар глас и уважено име, то иде тим путем. Пошто је живот борба, у којој су неке битке важније од других, морамо бити победници макар у најважнијим биткама нашег живота. Овакве победе доносе више угледа, као додатак познатости и слави. Када су нам спољашње околности наклоњене, очекујемо да ћемо се и боље осећати. Овај осећај се може назвати животним задовољством, без обзира да ли се односи једноставно на радост или на оне посебне тренутке еуфорије и на изобиље. Када нам је Фортуна наклоњена, и док то траје, живот заиста може бити пун напретка и радости. Тада се живот сматра срећним.

Ово је позната и лако схватљива представа о срећи. Они који верују у њу, схватају, међутим, да се точак среће увек окреће. Попут сунца у зениту и пуног месеца, точак среће се ту не зауставља. Блистави зенит сунца

смењује се заласком и ускоро долази сумрак, као што и пуни месец сваке ноћи полако ишчезава, долазећи до тачке после које се неће појавити пуне три ноћи. Ово није ништа друго већ етапе природног процеса. Оно што је урођено у таму, поново излази на светло. Опојним током живота коло среће се бескрајно врти.

Осим овог појма среће, који је тесно повезан са срећним околностима, постоји још један. Према њему, бити срећан не значи бити на врхунцу точка среће, већ пре у његовом лежишту, у његовом центру. Уочено је да је срећа нешто ретко и пролазно, што не подразумева нужно задовољство и повољне околности, већ хармонију и стабилност који се често схватају као индивидуални процват и самоостварење. Филозофи неуморно понављају да је то оно што грчка реч *еудајмонија* заправо значи, упркос нашем уобичајеном преводу ове речи као среће. Они се, међутим, никако не могу договорити шта процват значи и у чему се састоји.

Ма како ствари стајале, ми сада расправљамо о срећи као срећним околностима. У том смислу, свако може бити срећан, од детета до оног ко је незналица или равнодушан, чак заведен или слабоуман. На једном крају овог спектра су они који су срећни јер су невини и још нису били жртве животних тегоба. С друге стране, срећа је производ срећног случаја, макар на одређено време – добитак на лутрији, ниси ухваћен у профитабилном криминалу, или смо нашли особу којој је стало до нас.

Срећа која настаје срећним случајем не може се сматрати смислом живота. Иако му може допринети, може му такође и нашкодити. Било би глупо порицати да је боље живети под срећним околностима него без њих. Премда посесивна везаност за материјалне ствари може човека заслепети и одвести у заблуду, нема ничега нарочито доброг и привлачног у беди и сиромаштву. Сурови услови сметају процвату и препрека су врлом и смисленом животу. Док понека биљка налази начина да расте чак и на ивици литице, и њој је лакше расти у врту који се добро наводњава и има плодно тле и пуно сунца. Истина, важи и обрнуто, премда смо склони да на то заборављамо. Повољне животне околности могу да нас демотивишу и учине летаргичним. Оно што се лако добије, обично се не цени: како дошло, тако и отишло. Тешко је ценити животну сласт, ако нисмо искусили горчину.

Све је ово добро познато. Оно што се често слабије разуме јесте оно што бисмо могли назвати парадоксом среће: људи могу поднети само ограничену количину среће без моралног посрнућа. Делом овај парадокс

настаје услед наше природе: не можемо развијати само једну вредност, а да не претрпимо штету; свака крајност мора бити уравнотежена својом супротношћу. У случају среће, парадокс се састоји у међусобној повезаност среће и њене супротности – патње. Свиђало се то нама или не, патња нам може донети оно што срећа не може: способност да интензивније осећамо вредности. Попут сиромаштва и болести, патња нам омогућује да више ценимо оно што морамо сами стећи. Свака дубља концепција среће мора рачунати са коегзистенцијом среће и патње: као што не може бити живота без патње, не може бити ни среће без патње. Једнако је тешко замислити да може бити смисленог живота без патње.

Срећа и патња

Савремени свет је оптерећен трагањем за срећом. Можда је патња, а не срећа та која заслужује нашу пажњу, и када је реч о смислу животу, а и генерално. У свету има превише патње. Понекад је заслужена, како нам налаже принцип заслуге, али је чешће резултат лоше среће и неповољних околности. На развијеном и цивилизованом Западу, на патњу се гледа превише негативно. Можда је ово претерана реакција на владавину идеја из осног времена кад је патњи приписивана огромна духовна вредност. За све оне који одбијају да прослављају мученике и да виде свет црно-белим, патња није ништа друго, већ негативна вредност коју треба избегавати по сваку цену.

Овакви погледи су у оштром контрасту с онима које је претпостављало осно време. Буда је, на пример, видео живот као патњу. Он није величао патњу, већ је формулисао оно што је сматрао најдубљим увидом у живот, а што наша мишљење и делање морају узимати у обзир. У будизму су ове дубоке увиде даље илустровали бодхисатви, особе које одбијају да напусте овај живот пун патње и уђу у нирвану, докле год постоје људска бића која пате. Сапатња, или самилост је фундаментална људска врлина у будизму, хришћанству и, у мањој или већој мери, у другим духовним традицијама. Афирмација живота подразумева прихватање патње.

Патњу не треба приказивати као нешто ослобађајуће и као оно што нас узвисује, као врхунац на ком се можемо сјединити са Богом. Не треба да заборавимо изворно значење патње – снажно осећати. Овде имамо следећу

иронију: док нас снажно осећање излаже патњи, оно нам такође омогућује да доживимо радост, љубав и лепоту. Због тога неспособност за патњу, као и неспособност да поднесемо тугу и несрећу јесте озбиљан морални недостатак. Неки филозофи, попут Хартмана, тврде да неспособност за патњу чини људе мање вредним – овај недостатак их слаби, дезоријентише и чак слама.

Хартманово гледиште је било уперено против стоика, за које је примарни циљ у животу *апатија*, што значи одсуство жеље, чак обамрлост и безосећајност. Оваква безосећајност се на тај начин схвата као одсуство *патоса*, као слобода од емоција. То је живот без снажних осећања, без прекомерне реакције на спољашњи живот или на унутрашње доживљаје. То је живот који је затворен за све што може побудити наше жеље и страсти: живот пун суздржавања и апатије. Пошто свет често није оно чему се надамо, пошто је пун патње и неправде, стоици тврде да се можемо излечити од нашег незадовољства светом тако што ћемо забранити себи да га осећамо. Они су се надали да се може постићи душевни мир уколико пригушимо наше страсти до тачке када ништа што се догађа у нашем свету не може да их потакне. Стоици су сматрали да уколико се избавимо од свести да смо повређени, да ћемо се тиме избавити и од саме повређености. Када смо се на овај начин заштитили од повређености, никакве спољашње ствари не могу дотаћи душу. Премда је неговала идеал мудрог човека, стоичка философија је завршила у томе да не само да нема поверења у свет и да одбацује сва људска добра, већ презире и најблагороднија међу њима. Тобожња стоичка врлина водила је осиромашењу живота и завршила је у незахвалности пред светом.

Хартман није говорио само као теоријски филозоф, већ и као човек који је доживео патњу. Он је објавио своју етичку теорију 1926, али ју је промишљао док је учествовао у Првом светском рату који је цео провео као немачки официр на негостољубивом руском фронту. Хартман се родио у Риги, која је тада припадала Русији. Пошто је рођен у породици балтичких Немаца, одрастао је као билингвиста. Своје школовање је започео у Русији, а потом је прешао у Марбург где је дипломирао на филозофији. Пошто није нашао запослење у Немачкој, Хартман се вратио у Санкт Петербург где је предавао грчки и латински у гимназији. Оженио се такође Рускињом. Кад је већ изгледало да се породица усталила у Русији, добио је позив да предаје филозофију на Универзитету у Марбургу. Онда је започео Велики рат и Хартман је морао да се одлучи које ће од два држављанства задржати. Тако

је завршио на Руском фронту у немачкој униформи, мада је лако могло бити и обрнуто.

За време Другог светског рата, Хартман је већ био сувише стар да би био позван у војску. Рат га је затекао на месту професора филозофије у Берлину. Док је рат беснео, Хартман је наставио да предаје све до фебруара 1945, када је савезничко бомбардовање Берлина довело до рушења универзитетских зграда и учинило немогућим даљу наставу. Када је настава коначно престала, Хартман се вратио свом давно започетом пројекту да напише књигу о естетици, чију је прву верзију написао између марта и септембра 1945. Није нужно да будемо историчари да бисмо знали како је тежак био живот у опкољеном Берлину 1945, с непрестаним ваздушним ударима, помањкањем основних животних потрепштина, приближавањем руских трупа с једне стране и савезничким затварањем фронта са друге. У овом живом паклу, Хартман је написао књигу у којој ни једном није споменуо рат и разарање. Уместо тога, његово писање је било посвећено лепом и узвишеном, стваралаштву и смислу живота. Ово ремек дело написано на петсто страна, које је настало у таквим незамисливим условима, у време када је разарање живота попримило ужасне размере, представља оду уметности живљења и људској креативности. Како је Хартман то успео? Да ли је он био монструм или натчовек?

Ма какав он био, када је крајем 1945. године Немачки универзитет поново отворен, савезници су му дозволили да предаје. Он се вратио на службу у стари универзитетски град Гетинген, где је предавао све до своје смрти 1950. Хартман је сматрао да је патња подношљива када имамо ради чега да патимо. Тиха и уравнотежена душа, како је он називао човека кога бисмо ми описали као мудрог и зрелог, не жуди ни за срећом нити за задовољством, нити бежи од патње и бола. Њему су познате више вредности, које Хартман назива духовним и које су део идеалног бића. Он покушава да оствари што је могуће више идеала у датим спољашњим околностима и унутрашњим предиспозицијама.

Хартман није био нарочито религиозан човек. Заправо, он се сматрао атеистом. Упркос томе, он је био религиозан у ширем смислу речи, што се може боље описати као духовност. Сличан став сусрећемо и код Виктора Франкла (1905-1997) који је преживео холокауст. Франкл је аутор књиге *Човекова потрага за смислом*, која је несумњиво најпопуларнија књига о смислу живота која је написана у последњих сто година. У време када је био

депортован у концентрациони логор, 1942. године, Франкл је био млад, талентован и тек ожењен бечки психијатар. На основу свог искуства у концентрационом логору, Франкл је дошао до уверења да уколико имамо разлога да живимо, то одређује наш однос према патњи. Он се убедио да нам начин на који прихватамо свој живот и патњу која га прати, начин на који носимо свој крст, дају широке могућности да нашем животу придамо смисао чак и под најнеповољнијим околностима. Франкл је тврдио да људи у логору чешће умиру због недостатка наде него због мањка хране и медицинске помоћи. Силе које не можемо контролисати могу нас ограничити и лишити многих ствари, осим једне: наше слободе да изаберемо како ћемо одговорити на оно што нас је задесило. Критикован, Франкл је прихватао да је тачно да је врло мало људи у логору било кадро да постигне овакав висок морални и духовни ниво. Он је ипак инсистирао да је и један овакав пример довољан доказ да људска унутрашња снага може човека уздићи над спољашњом судбином. Иако није могуће да свака особа у свако време достигне овако висок степен херојства, изванредан број људи у логору је показао завидан ниво. То су били они који су сачували свој лични интегритет.

Многима од нас су овакве појаве познате на основу личног искуства, чак и ако је ово искуство мање трауматично од онога које су преживели Франкл и Хартман. У нашој ери нетолерантности према болу и патњи, према трпљењу постоје ипак две врсте ситуација у којима би се већина од нас спремно суочила с патњом, с трпљењем. Једна врста се сусреће у спортским (уметничким и сличним) активностима. Тренери доводе своје спортисте да њихових крајњих граница да би могли да на такмичењима дају свој максимум. Добри тренери притискају спортисте да раде вредно и буду што спремнији, уверенији у себе и најбољи у оном чиме се баве, али они такође имају у виду њихове личне способности и границе. Они знају да сви имамо лични праг трпљења; овај праг се разликује од индивидуе до индивидуе и мора се препознати и поштовати. Патња и трпљење има своју вредност уколико се ове границе не прелазе. Ако се то учини, сламамо се у сваком следећем напору. Ово је Франкл виђао редовно за време боравка у логору.

Други тип ситуација у којима смо спремни да се изложимо патњи јесте када патимо због љубави. Типичан пример је родитељска патња због деце. Многе личне историје илуструју како у најсуровијим околностима родитељи могу поднети незамисливу патњу и извршити готово немогуће задатке да би обезбедили деци сигурност, лечење или обезбедили услове за успех у

спорту, уметности, образовању, итд. Аналогно можемо разумети да деца подносе патњу ради родитеља, као и пријатељи и вољени једни због других. Сам Франкл је употребио своју силну жељу да поново види своју младу жену и живи са њом дао краја живота као снажан стимулус да поднесе понижење и оскудицу логорског живота. Он није знао да је његова жена умрла у другом логору, убрзо после његовог хапшења.

Тодоров о мушком и женском одговору на логорско искуство

После проучавања моралног искуства током холокауста, бугарско-француски психолог и филозоф Цветан Тодоров (1939-2017) је закључио да су жене, уопштено речено, много боље преживљавале логорске услове од мушкараца. Ово не важи само као пука статистика, већ и у смислу психолошког и моралног благостања: женски одговор на злу срећу је знатно бољи од мушког. Тодоров је понудио два одговора на овај раскорак. Први је да физичку снагу често прати психолошка слабост, и обрнуто. Други, психолошке и моралне конституције мушкараца и жена су различите. Мушки односи су у већој мери конфронтајући, док су женски односи прилагодљивији и усмерени на испомоћ другима. Мушкарци желе да покажу супериорност и остваре моћ над другима. Женама је остављено да лече ране које мушкарци чине; оне показују у већој мери симпатију и бригу него освајање и доминацију. Брига је, према Тодорову, пре свега женска врлина, насупрот херојској врлини која се приписује мушкарцима. Тодоров је сматрао да су мушка психолошка и морална конституција везане, по свој прилици, за појам дужности и моралних принципа (као што су десет Божијих заповести), док жене природно поседују већу осетљивост и осећање симпатије. Он је тврдио, међутим, да не треба да забравимо да као што људски биолошки живот налаже и мушкарцима и женама да преживе, наш друштвени живот захтева интеракцију „мушких“ и „женских“ врлина.

Овакви примери илуструју дубоке обавезе пред другим особама и пред најважнијим вредностима. Наравно, оне се нижу од оних екстремних

ситуација, које је Франкл видео у логору, до уобичајенијих ситуација, као што је љубав родитеља према својој деци. Независно од дубине поднете патње, ови примери показују да оваква патња мора имати значајан утицај на смисао нашег живота. Страдање због неке ствари, и то значајне ствари, без сумње придаје смисао животу. Ово би могао бити главни разлог зашто употребљавамо израз „смислена патња“.

Оно што нас највише плаши је бесмислена патња. Ми често сумњамо да има много више случајева бесмислене патње, него оне коју је вредно поднети. Несреће се често повезују са бесмисленом патњом. Недавно су се милиони људи заразили COVID-19, чак и они који су поштовали све разумне мере предострожности. Тешко је замислити да се неко може понашати неодговорно током пандемије, али има много таквих људи. Насупрот томе, лако разумемо и ценимо оне медицинске раднике који се, због своје посвећености позиву, излажу ризику лечећи заражене из дана у дан. У свету који почива на новцу и задовољству, ови медицински радници дежурају у дугим сменама, без дана одмора, и стално су у ризику да се заразе. Ово побија мишљење да се патња подноси само ради користи. Да ли нам је потребан бољи доказ да пука корист није најважнији мотив људског понашања? Или да постоји непремостив јаз између смислене и бесмислене патње?

Смислена и бесмислена патња

Достојевски (1821-1880.) је био писац који је посветио много пажње теми смислене и бесмислене патње. Срећне прилике су ретко биле на његовој страни. Достојевски је био претерано осетљив, болешљив младић: борба са епилепсијом оставила је значајан печат на читав његов живот. Тек што је почео да израста у младог писца, био је ухапшен због наводне контрареволуционарне делатности и осуђен на смрт. Већ је био изведен на место погубљења с другима осуђенима, да би у последњем тренутку сазнао да су по великој милости цара, њихове пресуде преиначене на дугогодишње робијање у Сибиру. У својој књизи, насловљеној *Записи из мртвог дома*, Достојевски је описао многа своја искуства у сибирском затвору, и она веома личе на сећања оних који су преживели холокауст. После десет година Достојевском је било дозвољено да се врати у Санкт Петербург. Он се вратио са женом, коју је упознао у Сибиру. Нажалост, она је ускоро умрла од

туберкулозе, оставивши га са својим одраслим сином из првог брака, с ким никада није могао да нађе заједнички језик.

Вечито се борећи да састави крај с крајем, Достојевски је знао из властитог искуства шта је то тешко сиромаштво које је описивао у својим делима. У ретким периодима када је имао новца, Достојевски није могао да одоли искушењу да не игра рулет. Док је диктирао свој роман *Коцкар*, који је заснован на његовом властитом искуству, заљубио се у своју младу стенографкињу, и ускоро су се узели. Ова његова друга жена донела му је преко потребну животну стабилност. Упркос његовом крхком здрављу и тешкој финансијској ситуацији, срећа му се осмехнула. Али, на свако његово срећно искуство долазило је много више несреће. Његово прво дете је умрло само неколико месеци после рођења. Касније су изгубили још једно дете, Аљошу, који је умро од епилепсије коју је наследио од оца. Достојевски је, истина, био награђен са двоје друге деце која су надживела оца који је прерано умро у својој педесетдеветој години. Његов живот је био попут кола среће, али је доле провео много више времена наго горе.

Достојевски је био заокупљен проблемом бесмислене патње у вези са светским злом. Сматрајући се реалистом, он није бежао од свести о универзалној присутности зла у свету. Посматрајући свет кроз призму личне патње, Достојевски се морао питати није ли живот не само субјективно већ и објективно неправедан, чак бесмислен. Многи његови ликови су били заокупљени мишљу о самоубиству, а неки су и живот завршавали њиме. Други су се само мирили са ништавношћу живота.

Заправо, за њих је живот био толико непојмљив, да су се могли питати: зар $2 + 2$ није 5? „Човек из подземља“, један од најупечатљивијих ликова Достојевског, није могао да живи на испразној површини земље већ је морао да се скрива у тами. Говорио је: само да ја имам своју шољу чаја, макар остатак света пропао.

Човек из подземља пати због лоших односа на послу, бедних услова живота, због помањкања среће у љубави, одсуства заинтересованости за било шта понаособ и немања вере у људе или Бога. Његови заштитни механизми се формирају да би га заштитили од несрећа које су га запале. Шта се догађа, међутим, када су ове несреће тако дубоке да дотичу сваки аспект живота?

Један овакав случај је дочарао Достојевски изванредним ликом Соње Мармеладове у *Злочину и казни*. Соњин отац, Семјон Захарович Мармеладов, не може да одоли а да и последњи динар не потроши на алкохол. Он губи посао, а са њим и једину могућност да издржава породицу. Очајна породична ситуација наводи Соњу да продаје своје тело да би прибавила макар најмизернији приход који јој допадне. Када се Соња зближила с Раскољниковим, свега неколико дана пошто је починио двоструко убиство, она схвата не само шта је учинио већ и да је дубина његове патње много гора од њене властите. Као савремени човек, Раскољников није имао поверења у свет а ни вере. Соња, међутим, верује у Божије милосрђе упркос свему. Ма како ирационална ова вера могла бити, она је толико искрена да Соњина душа остаје чиста упркос неморалности живота који је изабрала да би издржавала своју сиромашну породицу. Борећи се да њена полубраћа и сестре не заврше на улици, Соња се заљубљује у Раскољникова и прати га у Сибир пошто је осуђен на осам година робије због убиства две жене. Обоје, и Соња и Раскољников, мире се са чињеницом да су прекорачили допустиву границу, и надају се срећном заједничком животу. Достојевски жели да поверујемо да је њихово путовање у Сибир, заправо њихов пут ка Богу.

Многа дела Достојевског су надахнута његовом надом да ће наћи убедљив одговор на питање о бесмисленој патњи. Његов последњи роман, *Браћа Карамазови*, био је врхунац његових креативних напора и једно од највећих достигнућа људског духа. Сиже романа је овај: Фјодор, неморални и бескрупулозни отац четворице синова, завршава тако што га убија један од њих. Најстарији син, Димитрије, страстан је и непредвидив попут оца - он и отац се заљубљују у исту жену и он жели да га убије. Димитрије схвата какав му је отац, а читалац је наведен да се запита, да ли би нам у овом сулудом свету било боље са Оцем или без њега. Пошто је јавно претио оцу, Димитрије је оптужен и осуђен за убиство на двадесет година робије у Сибиру. Заправо, злочин је починио Смердјаков, Фјодоров незаконити син и његов дугогодишњи слуга, и није се покајао због тога. Смердјаков је убеђен да га је на то навео његов полубрат Иван, најумнији и најобразованији од четворице браће. Будући да је и реалиста и песимиста истовремено, Иван је дубље узнемирен због општег присуства зла и бесмислене патње него било који други лик у овом последњем роману Достојевског. Увидевши шта је учинио наводећи Смердјакова на убиство, и не могавши да нађе никакво рационално решење проблема бесмислене патње и зла, Иван је полудео. Осим ове тројице сукобљене браће, ту је и најмлађи брат, Аљоша. Још пре

убиства оца, док се породица држала како-тако (симболички одраз стања ствари у осталом свету), кротки и племенити Аљоша је покушавао да убеди Ивана да заволи живот, без обзира на то што нема разумних разлога за живот, за неоправдано зло и бесмислену патњу. Воли живот, молио га је Аљоша, и тек тада ћеш схватити његов смисао.

Достојевски је у својој преписци тврдио да Аљоша изражава његове стварне погледе. Међутим, многи познаници и читаоци Достојевског су сматрали да је заправо Иван онај који изражава најдубља убеђења Достојевског. Иван је био тај који је Аљоши испричао „Легенду о Великом инквизитору“ која би се могла сажети у тврђењу да је у свету без Бога све дозвољено, укључујући и убиство са предумишљајем. Иванов Велики инквизитор тврди да је у нашем лоше устројеном свету живот суров и потпуно бесмислен. У том свету не може се живети од идеје слободе и других идеала, као што нас је Исус покушао да убеди, зато што људи неће бити само гладни већ и вечно несрећни. Исус је преценио и људску потребу за слободом и значај слободе. За велику већину људи, слобода је неподношљив терет. Оно што им је потребно јесте да падају ничице и да се клањају, они жуде за објектом побожности. Људима је потребно нешто опипљивије од слободе вере чак и када је то засновано на свесној лажи и обмани. Великодушни циљ Великог инквизитора јесте да се живот малог и пониженог човека учини подношљивим. Његов циљ је да их учини срећним. Велик инквизитор инсистира да слобода и срећа нису спојиви, али илузија слободе и срећа јесу. Можемо узети да оно што Велики инквизитор говори о срећи важи такође и за смисао живота.

На крају легенде Исус једноставно љуби старог инквизитора и одлази. Није имао ништа да каже на предлог инквизитора да се творевина преобрази, овај пут по лику и по обличју човековом. Достојевски није објаснио зашто Исус није укорио старог човека, нити зашто га није питао како замишља да усрећи људе. Да ли је Достојевски сматрао да пољубац, као симбол љубави, може придати животу смисао? Да ли је он веровао да ће у нашем животу бити више смисла уколико смо способни за љубав и предавање другима?

Попут Исуса, Аљоша једноставно љуби брата и нада се да ће се Иван спасити вером – само да се његово срце пробуди. Али, да се пробуди за шта? За невидљиви и праведни поредак који прожима свет, упркос томе што нам наше очи показују да је ово пали свет? Достојевски мора да је био свестан да постоје људи који пате због недостатка смисла, чак и ако већина људи то

не осећа пошто су сувише заузети или се боје да о томе мисле. Можда су управо они малобројни који неуморно трагају за смислом живота ти који дају смисао човечанству, они најбољи међу нама?

Није лако одговорити на ова питања. Један од разлога лежи у томе што је Достојевски изнео своје погледе у уметничкој форми, а не у виду филозофског или теолошког трактата. Према сведоцима који су га добро знали, Достојевски је чврсто веровао да иако морамо прихватити постојање зла, живот неће имати никаквог смисла ако завршимо у песимизму, било у виду резигнираности или самообмане. Пред лицем зла и бесмислене патње, једино прихватљиво решење за загонетку смисла живота јесте да и реализам и оптимизам морају бити очувани. Али, како је то могуће?

Постоји неколико решења која се често наводе кад се расправља о смислу живота. Сматра се да су она довољно јака да очувају наш афирмативан став према животу, чак и пред лицем зла. Нећемо их наводити неким редом где бисмо дали неком предност, то су: обновљена вера у Бога и поверење у свет; љубав према животу и другим људима; процват, схваћен као срећа и стваралаштво. Франкл наводи три различита извора смисла живота: рад (над нечим значајним), љубав (као брига о другом људском бићу) и храброст да се остане веран нашим водећим вредностима у тешким временима (тако да лични интегритет можемо очувати, упркос неповољним спољашњим околностима). Осећај духовне слободе и хумор се такође помињу као душевни ресурси у потрази душе за смислом живота. Овакви квалитети нису увек оштро раздвојени, и понекад се делимично преклапају.

Размотримо их у следећим поглављима. За сада, на половини нашега пута, резимирајмо шта смо до сада установили.

Заслуга и срећа су веома важне, и оне доприносе изналажењу смисла живота. Али, чак и несрећне околности, које у екстремним ситуацијама могу потпуно сломити човека, не морају бити одлучујуће. И заслуга и срећа су спољашњи фактори. А они које смо управо навели – од вере и поверења до среће и креативности – јесу унутрашњи. Уместо да живимо попут лопте коју тамо-вамо шутирају спољашње околности, потребно је да напрегнемо наш унутрашњи живот и развијемо унутрашње снаге које би нас могле уздићи над спољашњом судбином, да не бисмо били немоћни пред спољашњим догађајима. Под претпоставком да то можемо учинити, још увек остаје једно питање: Могу ли наши унутрашњи квалитети учинити наш живот смисленим?

Глава 3

Захвалност

Криза смисла

Наше доба није повољно за остварење смисленог живота. Већина институција чија је сврха да руководе и чувају наш живот не функционише добро. У најбољем случају оне су некомпетентне; у најгорем – корумпиране. Ово важи за читав низ институција, од правних и финансијских до политичких и религијских, до оних које се баве здравством и образовањем. Људи ухваћени у мреже оваквих институција, које више обмањују и експлоатишу него што помажу и руководе, фрустрирани су и дезоријентисани.

Образовне установе играју данас посебно проблематичну улогу. Факултети су више заинтересовани за своје финансије него за квалитет наставе и садржај наставничких програма. Они су постали корпорације у којима је образовање производ који се продаје, а не принципијелни разлог њиховог постојања. Ово важи и за хуманитарне универзитете, који би по природи ствари требало да су усмерени на ширење и продубљивање културолошких и моралних погледа својих студената. Уместо да им помогну да у себи и свету који их окружује открију истину, доброту и лепоту, ове институције су се много више усредсредиле на припрему студената за професије и добро плаћене послове. Уместо да их уведу у уметност живљења, ове институције обучавају студенте да буду конкурентно способне личности.

Оно што у још већој мери забрињава јесте да када дође време да наша деца почну да студирају, њима је већ нанесена велика штета. То почиње већ на ранијим ступњевима формалног образовања и, наравно, у кући. Прве жртва оваквог образовања и васпитања су знатижеља, чуђење и спонтаност, чиме се осигурава да су наша деца „на време“ припремљена за свет у ком владају дисциплина и ефикасност. У њима се уништава осећај за лепо и маштовито, као и идеализам, тако да једног дана наша деца могу ефикасно функционисати у „реалном“ свету. С годинама, међутим, схватамо да социјална прилагођеност и успешност немају много заједничког са смислом

живота. Заиста, ако огрубимо, постајући извештачени, хладни и чак отворено сурови у трци за социјалним успехом, тиме припремамо нашу децу за свет у ком ће они бити попут добро програмираних робота (на послу) и опсесивни егоисти (у слободно време). У време када се њихово формално образовање завршава, у њима мало остаје од природног урођеног осећаја за исправно и лоше, а још мање од осећаја саосећања и стида. Оно што од њих остаје јесу бића животно осакаћена, неспособна да изразе или осете било које танано, истински људско осећање, или да успостављају и одржавају чвршће и трајније односе.

Наше деде и бабе, а ту и тамо чак и наши родитељи, одрастали су под паролем – „ради и штеди“. Наш менталитет се данас потпуно саображава овоме „ради и троши“. Он преовлађује у нашем потрошачком друштву у тој мери да се морамо запитати, да ли је овакав начин живота уопште у сагласности са смисленим животом. Обавезе на послу и друштвени живот исцрпљују нас и производе стрес; и кад се можемо привремено опустити, недостаје нам смисао живота. Ми се понашамо тако као да се све вредности могу изразити тржишним терминима: знамо цену ствари али не и њихову вредност. Опседнути приходом, постали смо неосетљиви не само за цену коју човечанство плаћа због оваквог начина живота, већ и за терет који смо наметнули целокупном животу на планети. Живимо у свету спектакла који нам омогућавају да се разонодимо, али који подривају наша морална осећања и спречавају нас да трагамо за дубљим тежњама. Није потребно бити нарочито прозорљив да би се посвуда приметили симптоми депресије: од алкохолизма, наркоманије, гојазности и хазардних игара, до ситног криминала и трајне анксиозности. Чак нам и статистички подаци указују да ствари нису под контролом. У најразвијенијим и најбогатијим индустријским земљама менталне растројености и самоубиства су забрињавајуће високи, а употреба антидепресива је достигла досадашњи врхунац и даље расте. Затвори су препуни, а сваког сата ничу нове „васпитне установе“. Како можемо водити смислен живот када више не верујемо у наше институције и када ствари, како на друштвеном тако и на индивидуалном плану, једва функционишу?

Превредновање вредности

Постоји важна аналогија између здравља и смисла живота. О здрављу размишљамо када нешто није у реду и тада одмах почињемо да решавамо проблем. Чим је све „под контролом“, враћамо се уобичајеном начину живота какав смо водили пре појаве проблема. Као и здравље, смисао живота много више зависи од тога како живимо и какви смо дугорочно, а не од конкретних избора који се морају донети и специфичних потеза које морамо предузети да бисмо их остварили. Здравље и смисао живота не могу се узети здраво за готово, јер они нису тек тако дати. Њима морамо тежити, трудећи се да сменимо неравнотежу равнотежом, да постанемо и останемо здрави, да водимо смислен живот.

Питање о смислу живота повезано је са нашим погледом на живот у целини и са нашим умећем живљења. Као што можемо функционисати дан за даном када нам здравље није добро, тако и пука чињеница да можемо изаћи на крај са животним проблемима не значи да смо овладали умећем живљења. Ни у једном умећу, укључујући умеће живота, не може се успети без усредсређености и строге дисциплине, истанчаности и разумевања, знања и посвећености. У стара времена људи су сматрали да је могуће овладати неким умећем само под условом му се сасвим посветимо.

Стари Грци су веровали да су две главне опасности у животу вера у идеале који нису у складу са стварношћу, и не веровати у идеале уопште. Над улазом у храм у Делфима постоје два натписа који још увек важе кад је реч о здравом и смисленом животу: „Спознај себе“ и „Ничег превише“. Људи имају тешкоћа како са самоспознајом, тако и самоконтролом. Обоје захтевају честито схватање наших могућности и наших ограничења, као и стални напор да се живи са оним што смо спознали. Да бисмо били у стању да тако живимо, морамо бити свесни наших пропуста и недостатака, као и наших законитих тежњи – као људских бића генерално и као посебних индивидуа. Када усвојимо такве идеале, морамо поставити њихово остварење као највиши циљ нашег живота и стално то имати на уму. Нема ничег спектакуларног у оваквом захтевном начину живота, нити он одговара духу времена.

Живимо у времену када се информације тренутно преносе. Можемо комуницирати са било ким било где у свету и пратити било који догађај са било ког места на планети. Иако је ово велико достигнуће, потребно је платити цену за то: ми бркамо информације и знање. Штавише, што смо више информисани о ономе што се догађа негде и са неким, имамо мање времена и жеље да схватимо саме себе: од наше све веће анксиозности и

страхова, до наших неостварених снова и нада. Дигитални свет нам се намеће с таквом брзином и захтевима да постајемо зависни од њега и његових „непроцењивих“ услуга. Прикључени смо на глобалну мрежу информација и пребивамо у виртуелном свету, док истовремено живимо одвојени од самих себе, као и од нашег реалног и идеалног света.

Технологија која све више доминира нашим животима продубљује јаз који је настао напетом између принципа заслуге и принципа среће. Први нам каже да смо повезани са свиме што постоји, нарочито са трансцендентним божанским језгром, и то суштински и нераздвојно. Други нам каже да смо усамљени странци без куће и дома у случајном и разбијеном свету. Први проповеда да је свет много више детерминисан него што заправо јесте; други, да је свет потпуно отворено структурисан, што указује да је мање детерминисан него што јесте. Иако смо информисани о свему што можемо замислити, ухваћени смо у замку да не знамо где припадамо и како треба да живимо.

Руководећи се принципом „што више то боље“, преплављени смо бескрајним изворима информација. Резултат овога је да постајемо равнодушни и несклони размишљању. Хана Арент је упозоравала да је одсуство мишљења једна од најраширенијих болести нашег времена – има много разлога да јој поверујемо. Избегавамо да се суочимо с масом проблема а нестрпљиво ишчекујемо резултате. Ништа нас не инспирише да кренемо тежим путем у мишљењу, који не би водио опипљивим резултатима. Уместо озбиљног душевног трагања и размишљања, кријемо се иза историцизма и релативизма. Ако не историцизам, онда сигурно релативизам води одбацивању критичког и објективног мишљења. Арентова је била убеђена да наша несклоност размишљању у коначном резултату води напуштању свих идеала и даљем моралном пропадању.

Јунг о четири функције свести

Карл Густав Јунг (1875-1961) је запазио да док неке особе дају предност мишљењу као водичу у свом расуђивању, други дају предност осећањима. Једни стичу искуство о свету преко утисака добијених преко чула, други се више ослањају на интуитивно схватање могућности, намера и сличних делимично скривених релација. Он је окарактерисао ове четири основне функције ума на

следећи начин. Осет нас обавештава да нешто постоји; мишљење нам каже шта је то; осећања нам кажу да ли је то пријатно или не; интуиција нам говори одакле то долази и куда иде. Осет и интуиција су ирационалне функције, док су мишљење и осећање рационалне. Не можемо контролисати осете и интуиције; ово је можда очигледније код осета, али то важи и за интуицију. На пример, докле год је интуиција „слутња“, она није вољан чин, она зависи од различитих спољашњих и унутрашњих околности, а не почива на расуђивању. Под осећањима Јунг није подразумевао емоције (које нису вољне и ирационалне су), већ рационалну оцењивачку функцију, која нам даје осећај радости, вредности и смисла живота. Јунгова централна идеја је била да само једна од ове четири функције преовлађује у руковођењу човековим животом, и она је праћена једном функцијом из другог пара. На пример, код већине савремених западних индивидуа доминантна комбинација су мишљење и осећај (са једном или другом као водећом функцијом), што оставља осећање или интуицију у подређеном стању: недовољно развијеним, занемареним или чак потиснутим у подсвесно. Јунг, а и Хартман, давали су предност функцијама интуиције и осећања.

Хартман је имао сличан, али ипак различит, поглед на људске потешкоће. Савремени човек није склон рефлексiji и духовном трагању. Он избегава да поставља тешка питања, а најважнија питања у животу су она која се најређе постављају.

Упркос томе, Хартман је мислио да је још раширенији проблем нашег доба одсуство осећаја за вредности које нас окружују, што има за резултат опште слепило за вредности. Заправо, изгледа да смо постали једнако слепи и за реалан и за идеалан свет. Оба света су индиферентна према томе да ли их ми сазнајемо или не. Али, они нам се боље откривају када смо отворени за њих и поимамо их најбоље што можемо у складу с нашим способностима – посебно интуицијом и осећањима – не ослањајући се превише на осете и апстрактну мисао. Упркос чврсто укоревљеним рационалистичким предрасудама, наше сазнање реалног бића почиње с нашом емоционалном реакцијом на свет преко које осећамо суровост и ригидност бића.

Кад је реч о вредностима, ми смо слични гладном човеку који не примећује да је сто пред њим препун хране. Ничеов позив на превредновање

свих вредности завршио се тиме што је водио релативизацији свих вредности. Хартман се супротставио овоме, тврдећи да су вредности апсолутне – а оне то могу бити пошто су идеална бића. Као такве, оне се могу интуитивно схватити, чак и када нису актуелизоване у реалном свету. Оно што нас ништа мање не забрињава од релативизације вредности јесте наша неспособност да осетимо и разликујемо вредности када су актуелизоване и постале део реалног света. Због тога најважније етичко питање није шта треба да чинимо, већ како можемо да научимо да опажамо богатство реалног света и да у томе саучествујемо.

Кључни моменат овде јесте да морамо да научимо да се са светом суочимо пажљиво и са разумевањем. Ма како чудно то звучало, као што често не знамо како слушати музику или читати књиге, тако не умемо ни да посматрамо свет. Ми смо обично заинтересовани за један делић бића који се тиче наших непосредних потреба. Немајући развијеног осећаја за вредности, занемарујемо многе аспекте стварности, не подозревајући чега све ту има: и када гледамо, ретко видимо.

Решење лежи у томе да свет опажамо с осећајем захвалности. Захвалност се састоји у томе да свету придамо духовно значење односећи се према њему пријатељски. Захвалност је већ вековима део духовних традиција са свих страна света. Све оне нас позивају да променимо перспективу, да изменимо ниво свести. Не треба да се понашамо као да смо лоптице које скакућу како их ударају догађаји у свету. Уместо да свету приступамо на груб, манипулативно-утилитарни начин, допустимо свету да буде то што јесте и да га као таквог прихватимо. Да бисмо то успели, потребно је да се сјединимо са светом подижући ниво наше свести и присуства, да будемо свесни места и тренутка у ком се налазимо, не очекујући ништа и остајући отвореног ума за све што може да нас задеси. Проникнимо иза површине чињеница осећајући вибрације ствари и стичући увид у дубље димензије стварности. Уз своје видљиве особине, ствари имају и своје унутрашње маркере. Менцијус објашњава шта ово значи на примеру комада жада. Мајстор који жели да комад жада претвори у вазу поштоваће ове маркере, у противном би упропастио овај комад. И код људи овакви маркери опстају без обзира шта преживели у животу. Они су видљивији код деце с мало животног искуства, и код људи у позној доби, када искуство оставља трагове и кад се примећује нешто суштинско и јединствено.

Нипо о показивању и привлачењу пажње

Према песнику Марку Нипо (1951-), показивати пажњу значи посматрати с осећајем захвалности, док привлачити пажњу значи **хтети** да се буде виђен. Показивање пажње је успостављање везе; оно буди у нама осећајност и води нас у центар бића. Привлачење пажње, напротив, означава изолацију; при томе се пажња преноси са других живих бића на нас саме. Нипо инсистира на овој разлици јер сматра да је давање важније за здравље и добробит човека него добијање. Он такође истиче да давање и примање не искључују једно друго. Заправо, било које давање покреће динамички циклус давања и примања, чија је најупечатљивија манифестација љубавни однос у ком су давање и примање нераздвојни. Привлачење, које Нипо одваја од примања, јесте нездрав, једностран животни став којим покушавамо да испунимо нашу празнину, присиљавајући живот да нам приђе. Жудња за признањем нас гони да будемо познати; чињеница да смо запажени ослобађа нас на кратко страха да смо безначајни. Желимо да будемо велики а не аутентични, жудимо за славом премда потајно тражимо нешто вредно славе.

Хартман је имао слична запажања и разјашњавао их је разликујући два фундаментално различита начина гледања: „гледање у нешто“ и „гледање кроз нешто“. Много боље стојимо са гледањем у нешто: свет нуди нашој пажњи различите предмете и ми их препознајемо. Оваква врста гледања је неизбежна за практичне задатке и обучавањем смо за њега, јер се без гледања у свет не можемо оријентисати у животном току.

Мучимо се са „гледањем кроз нешто“, зато што у себи не развијамо ову врсту брижљиве свести. Постоји бескрајно мноштво ствари које можемо видети ако развијемо способност гледања *кроз*, али је мало њих за практичну употребу. Могу запазити како је небо јарко, да има особиту румену боју коју је могуће видети само рано ујутру или на заласку сунца. Или, пак, могу запазити да моја кћи вежба за клавиром с посебном ревношћу и пажњом за детаље. Или да мала промена фризура моје жене чини да изгледа лепше. Доживљај лепоте, као и други доживљаји везани за друге естетске категорије, могу заиста допринети нашем осећају да живот има смисла. Ружноћа и друге негативне естетске категорије воде, очекивано, супротном доживљају.

Читав низ доживљаја може нас навести да осетимо да је живот смислен. Потребно је само сетити се радости коју осећамо при слушању музике или док се наслађујемо лепотом пејзажа. Многи од ових доживљаја нису морални доживљаји, али могу имати моралне учинке. Они могу допринети да свет видимо као складан и сврховит, што нас увек наводи да постоји нека повезујућа нит и осећај смисла. Ово је можда разлог што често повезујемо лепоту и доброту, а обоје везујемо за смисао живота.

Слична осећања имамо када се сусретнемо са примерима велике благодарности и душевне чистоте. Али, чак и обичан чин љубазности може у нама побудити осећај смислености. Ценимо, на пример, дарежљивост наших суседа и њихову великодушност. Када обратимо пажњу на њихово понашање, запажамо великодушност која се не односи само на одређену особу него на све људе. Даље примећујемо да то што они чине није нешто везано за посебан интерес, већ одражава њихов „нормалан“ начин живота. Њихово понашање и њихов однос према нама нису ни случајни нити засновани на некој размени добара. Не очекујући ништа заузврат и не испуњавајући никакву обавезу, они искрено уживају у давању и дељењу. Они се према другима односе с поверењем и љубазно, с искреним намерама и отворена срца. Ону су усредсређени на давање а не на примање. То не значи да би они одбили поклон, нити да не би били захвални на њему – они једноставно дају не очекујући ништа заузврат. Они зраче позитивном енергијом која је заразна: Ми се једноставно питамо, гледајући их: Како треба да се понашамо да бисмо им били слични? Тешко се отети утиску да нас осећања и чинови захвалности уздижу као људска бића. Можда можемо једноставно рећи да они доприносе нечему важном за смисао живота.

Пажња и захвалност

Ми се овде налазимо на сасвим другачијем терену него када смо расправљали о смислу живота у вези са заслугом и срећним околностима. Кад је реч о заслуги и срећним околностима окренути смо спољашњем свету од кога нешто добијамо: надокнаду за нашу врлу делатност или срећни исход као одговор на наше потребе или молитве. ”Гледање кроз” нам помаже да се усмеримо на оно што често измиче нашој пажњи. Упоредимо наш уобичајени ритам живота док идемо колима путем од куће до посла и натраг, са тим истим путем који бисмо прелазили на бициклу. Још боље, замислимо

да прелазимо исто растојање пешке. Уколико смо то икада учинили, били смо вероватно пријатно изненађени тиме да имамо сасвим другачији доживљај исте околине. Позната територија коју прелазимо двапут дневно изненада нам открива богатство детаља који нам измичу у колима. Ако посматрамо прозор аутомобила као рам слике коју гледамо, када идемо пешке можемо изаћи из рама и ући директно у саму слику. Тада имамо осећај као да нешто први пут гледамо, као да су се наше очи коначно отвориле. Тада признајемо себи да је свет пун неисцрпних изненађења и богатстава, и то до најситнијих детаља, који нам с практичне тачке гледишта изгледају безначајни.

Тагор о два приступа путовању

Расправљајући о односу човека према васиони, индијски песник, сликар, композитор и филозоф, Рабиндранат Тагор (1861-1941), супротстављао је источни и западни приступ животу. Он је разликовао два начина како да гледамо на путовање на које полазимо. Можемо гледати на путовање као оно које нас раздваја од нашег циља и жељеног објекта – ако се овако гледа, путовање је препрека коју морамо савладати, и то, што је могуће пре. Други приступ је да се на путовање гледа као на део нашег циља – тада се путовање види као почетак нашег достигнућа, а не као препрека на путу. Први приступ, који нас одваја од природе, карактеристичан је за Запад; други, који не види природу само као средство помоћу ког задовољавамо наше жеље, карактеристичан је за Исток. Тагорову оштроумну илустрацију можемо такође употребити да доведемо у питање разлику између средстава и циљева и да се определимо у корист инхерентног, уважавајућег приступа природи, насупротив екстерном и експлоататорском приступу. Тагор је сматрао да док се поново не научимо да прихватимо природу као тесно повезану са нама, да непосредније посматрамо небо над нама и дрвећа и поља око нас, из разлога који нису практични, тешко да ћемо се сближити не само с другима, већ и са самима собом.

Овакво богатство детаља запазићемо само ако испољимо бригу за свет. Да бисмо видели свет онаквим какав јесте, морамо имати ову бригу.

Оно што имам на уму јесте да је ова брига активан однос према егзистенцији и добробити других живих бића, и света у целини. Она се усмерава на давање а не на добијање, и праћена је радошћу коју осећамо при давању. Управо брига испуњава свет смислом.

Овако схваћена, брига претпоставља невиност и поверење, готово дечији однос према чудесности света. Менцијус је веровао да је „велики човек“ – или особа која живи смислен живот – неко ко није изгубио контакт са дететом у себи. У сваком од нас постоји дете које морамо прерастати, али и дете које морамо сачувати.

Већ четири хиљаде година кинески језик употребљава исту реч за срце и ум. Реч „син“ (*xin*) коју обично преводимо као срце, тачније ју је превести као срце-ум, или елегантније, као мислеће срце – уколико нас, западњаке, који су навикли да повлаче оштру разлику између ума и срца, мишљења и осећања, то не би збунило. Преводимо *xin* као срце а не као ум пошто је у кинеској традицији нагласак на примању срцем, а не на интелектуалном расуђивању, посебно ако се оно схвата на апстрактан начин. Наше интуитивно опажање стварности је много поузданије од наших апстрактних појмова и теоријских конструкција; овакво интелектуално опажање је неодвојиво од осећања. Да би сазнање било поуздано, мора се ослањати на срце.

Можемо поново узети ликове из дела Достојевског као илустрацију ове тезе. Име Раскољников у руском потиче од значења „раскол“ (као и у српском), а Достојевски се поиграва са значењем имена свога лика, показујући како Раскољниково срце и ум делују на различитим плановима. Хладан, какав је мислио да је, он је направио савршен план како да хладнокрвно убије старицу, али није могао да поднесе патњу Мармеладовљеве породице и даје им сав новац који је управо добио од своје мајке, новац који би му омогућио да преживи неколико месеци. Током целог романа Раскољников се стално колеба између мржње према свету и самилости према људској патњи. Он гура Соњу даље од себе, тврдећи да не жели никога да воли, док истовремено жуди да јој се приближи. Соња се понаша сасвим другачије, чак и пред лицем трагичних догађаја који су задесили њену породицу. Она никада не показује незахвалност која је карактеристична за Раскољниково свесно мишљење и понашање, штавише, она никада није изгубила осећај захвалности. Читајући роман, може нам се у неком моменту учинити да су Соњино поверење и вера помраченост ума,

али зар нам исте мисли не би прошле кроз главу да смо могли да видимо Виктора Франкла у концентрационом логору или Хартмана док пише своју *Естетику* у опкољеном Берлину? Захвалност се заиста граничи са ирационалним и невероватним, али то је зато што нас чини свесним мистерије постојања. Она нас води изван наших категорија здраворазумског мишљења, било да је реч о заслуги или срећи, циљевима или средствима. Уколико увидимо да се захвалност заснива на разумевању света и људских бића каква заправо јесу, а не на апстрактном мишљењу, можемо је прихватити као благодородну силу која нас узвисује.

Вредност погледа кроз призму љубави

Сократ и Платон су сматрали чуђење почетком филозофије. Све што је ново, заокупља нашу интелектуалну радозналост, али то обично нема дубље последице. Чуђење, насупрот томе, бави се стварима које су нам веома важне. Будући да реч „филозофија“ изворно означава љубав према мудрости, и будући да Сократа – како га је описао Платон у својим дијалозима – сматрамо архетипом филозофа који је увек имао на уму смисао живота, погледајмо како Сократ разуме израз „смисао живота“. Сократ је водио дијалоге с намером да помогне самој себи и својим саговорницима да се постигне самоспознаја, да се препознају наше оправдане и неоправдане тежње. Ми нисмо ни животиње ни богови, али, ко смо ми тада? И шта то значи – живети истински људским животом?

Управо у овом контексту Сократ се занимао за своју тему љубави према мудрости. Он је називао ову љубав „еросом“ и говорио о њој метафорично као о некој врсти полубожанског бића. Он је сматрао да је ерос нешто заиста изванредно, што се не може објаснити ни принципом заслуге ни принципом среће. Принцип заслуге не захтева од нас ништа „еротско“: само да живимо исправно, да се држимо моралних начела и бићемо награђени. Строги следбеници овог принципа заслуге могу чак бити антиеротични и претерано педантни понашајући се као да је живот војни логор. Овакве особе могу веровати да нас било шта еротско удаљава од дужности и води нас у грешна искушења.

Заступници принципа среће другачије приступају проблему љубави. Барем у полазној инстанци, заступник овог принципа склон је да повезује

љубав и срећу: он би истакао да се обично осећамо срећнима уколико сретнемо особу у коју се заљубљујемо, или смо несрећни уколико таква особа није ушла у наш живот.

Сократ се прославио изјавом да зна само да ништа не зна. Међутим, он је противречио самом себи говорећи да је ерос једино о чему нешто зна. Размотримо стога пажљиво шта је он говорио о томе. За Сократа ерос није ни ствар среће ни нечег заслуженог. Ерос се такође не односи на личну љубав, он није љубав ни према једној појединачној особи – у сваком случају није у оном смислу у ком је то била љубав Абелара и Елоизе, Тристана и Изолде или Ромеа и Јулије. Ерос није једноставно једно осећање, већ сложено мноштво емоција и ставова које укључује пажњу и бригу, дивљење и осећај блискости. Брига и љубав су нужни предуслови за сваки искрени дијалог и узајамни однос. У Сократовом схватању љубави постоји још један елеменат који је чини сасвим другачијом од фројдовског инстинктивног импулса одоздо. За Сократа ерос није импулс одоздо, већ привлачење одозго, навише. Као што је показао Сократ својим односом према посебно лепом и обдареном младом пријатељу Алкибијаду, што је описано у Платоновом дијалогу *Гозба*, и према Федру у истоименом дијалогу, ерос је афирмативан став кроз призму љубави према свему што је лепо. Пошто је Сократ веровао да постоји тесна веза између лепоте, истине и добра, ерос је љубавни однос према свему што је заиста вредно, па дакле, вредно и љубави. Следећи ово гледиште, Сократ је сматрао да се филозофија састоји од култивисања наше еротске жеље да се посветимо ономе што нас највише чини људима.

Као и већина нас, Сократ је схватао да постоје разноврсни лепо објекти – од лица и тела, музике и говора, до зграда и пејзажа. Он што га је збуњивало јесте чињеница да тако различити објекти, који једва да имају нешто заједничко, могу сви да се сматрају лепима. Вероватно да Сократ никада није дао коначни одговор на ово питање, али такав одговор је понудио његов ученик Платон. Платон је претпоставио да постоји нешто што је он називао лепотом по себи: управо саучествујући у овој апсолутној и непромењивој архетипској лепоти можемо препознати исти квалитет лепоте у најразличитијим објектима. Платон је такође сматрао да морају постојати такође друге архетипске форме, на пример, добра и истине, и да оне не представљају само највише идеје већ и крајњу реалност. Објекти које обично сматрамо лепим, истинитим и добрим нису ништа друго већ одрази и слике на зидовима пећине у којој живимо.

Говорећи о љубави, обично је означавамо именицом – „љубав“ је реч за особу или објекат нашег посебног дивљења или жеље. Ређе, али ипак довољно често, употребљавамо „љубав“ као глагол: шта чинити а шта не чинити, да бисмо показали нашу љубав на прави начин. Још ређе, употребљавамо „љубав“ као прилог: постоје одређене особе и аспекти стварности према којима се односимо са љубављу. Овај трећи смисао љубави је од највеће важности за нашу расправу о захвалности. Да бисмо видели свет онаквим какав јесте, да бисмо научили да гледамо кроз њега, морамо му приступити и видети га љубавним погледом пуним бриге. Као што сунчеви зраци позивају пупољак руже да отвори своје латице и да замирише, тако и поглед испуњен љубављу позива свет да нам отвори своје богатство. Овакав поглед ствара мост између нас и света. Он нам отвара могућност да препознамо ход ствари, да уронимо у ток живота и радосно учествујемо у његовом разоткривању.

Поглед испуњен љубављу открива нам да свет није ни потпуно детерминисан, као што нас принцип заслуге покушава да убеди, нити је потпуно насумичан, као што нам принцип среће сугерише. Парадоксално звучи да је свет и предодређен и неодређен. Ако се ружин грм гаји на плодном тлу, имајући довољно сунца и воде, као и негу од стране вртлара, по свој прилици ће изнићи у здраву биљку и дати дивне цветове. Али он може и да се осуши, да га животиње поједу и тада он неће достићи ништа од својих могућности. У том смислу, нема велике разлике између ружиног грма и људског бића. Разлика се састоји у томе, колико има више различитих фактора, и колико су сложенији ти фактори који одређују да ли ће ток живота водити пуном процвату или дегенерацији. Ако не у животу руже, онда без сумње у животу сваког детета, најутицајнији фактор који утиче на његово одрастање јесте присутност и квалитет брижне љубави коју прима.

Уопштено говорећи, много је лакше разарати него градити, а то важи и за жива бића. Тешко је одгајити лепу ружу. Они који су покушали, знају да је много већи изазов одгајити напредно дете. Умножите тешкоће барем неколико пута – или би требало, попут Платона, да кажемо 729 пута – да бисмо схватили шта је потребно људском бићу да би процветало и живело истински смисленим животом. Сократ је био сасвим свестан колико се много људи наивно односи према тешкоћама одгајања детета. Потребно је само видети како се много познатих грађана, данас као и пре, показују неспособнима за то. Сократ је сматрао да је способност да се допринесе оваквом процвату – код себе и код других – права мудрост, а филозофи

доприносе овом процвату гледајући свет кроз призму љубави, љубавним погледом.

Израз „са љубављу“ означава добровољност, самовољан чин. Овакав приступ није ствар срећног удеса – то није случајност нити значи да нешто није успело. Овакав приступ такође не може настати на основу осећања дужности – не постоји обавеза да се буде мудар, као што не постоји обавеза да се свету приступи с љубављу, да се постане захвална или здрава индивидуа. Ово је тежња да се успостави однос са светом, што нам заузврат олакшава да нађемо своје место и улогу у животу.

У потрази за мудрошћу не треба сметнути с ума да свет не постоји ради нас, нити ради нас лично нити колективно. С космичке тачке гледишта, ми смо само зрнце песка у бескрајном универзуму. Можда је ово најлакше схватити када, далеко од градске расвете, гледамо на звездано небо и упоредимо се са бескрајношћу светова изнад нас. Парадоксално, у истом моменту када схватамо нашу космичку безначајност, такође увиђамо да нам је подарено да гледамо богатство универзума и сами додамо нешто томе, чинећи га још богатијим. Попут отворене књиге, космос открива тајне нашем љубавном погледу, чинећи не само да се дивимо ономе што видимо када гледамо *кроз*, већ такође да осетимо захвалност за привилегију што смо уопште део те мистерије.

Мудрост је заснована на нашем доживљају света и самоспознаји. Она, међутим, не личи на наше чињеничко знање, будући да се не бави ни једним специфичним аспектом света, као што нас не наводи ни на једно специфично делање. Мудрост се односи на наше разумевање живота у целини, које нас учи да бивствујемо а не да чинимо. Мудрост је начин бивствовања, начин живота, и начин да се односимо с љубављу ка свему с чиме се сусрећемо у животу.

Премда је интелектуално разумевање једна компонента мудрости, она није ни главна ни једина. Нема мудрости без онога што би Менцијус назвао заједничким срцем и онога што је Платон називао целовитом душом која не укључује само наш ум, већ и наше срце и тело. Осим тога, нема мудрости без нашег вољног учешћа у мистерији живота. Овакво учешће није активно, у смислу директног деловања, али није ни пасивно. То је учествовање у афирмацији и захвалности, што подразумева смиреност ума и јасну визију. Она једнако захтева способност да се воли и безусловну наду да се наше највише вредности могу остварити у овом свету.

Мудар човек схвата да упркос многим разликама међу људима – друштвеним и религијским, културним и индивидуалним – постоји много тога што им је заједничко, а што се тиче нашег доживљаја вредности и живота у складу с њима. Зачеци здравог схватања вредности постоје код свих нас. Чак и особа са slabим моралним осећајем увиђа да је достојанство већа вредност него лична добит, као и да испуњавању наше дужности треба дати предност над задовољством. Сви имамо савест, што је изворно свест о вредностима. Хартман сматра да је савест глас из идеалног света вредности, самостална и активна моћ код људи која је независна од воље. Као што је Достојевски показао у *Злочину и казни*, савест се не може угушити никаквим утилитарним калкулацијама о добрим последицама. Менцијус је називао идеју савести заједничким срцем, док су Сократ и Платон говорили о људској души. Вековима касније, прво су Блез Паскал, а потом и Макс Шелер, ово назвали моралним „поретком срца“. Овај поредак срца постоји у свима нама, али се мора васпитавати и култивисати. Када је потпуно прочишћен и развијен, називамо га мудрошћу.

Хартман је повремено називао мудрост латинском речју – *sapientia* – што се преводи као „култивисан укус“ и „морални укус“. Он је размишљао о мудрости као способности да се увиди пуноћа живота и наш позитиван став према свему што је вредно. Мудрост је продор вредносног осећаја у живот, у наше мишљење и опажање, делање и реаговање. Она је морално обојена духовност која преовлађује у сваком аспектима личног живота. Као што постоји несумњива разлика између доброг и лошег укуса, мора постојати јасно разлучива разлика између изврсног и непрофињеног укуса, посебно кад се то тиче вредности и идеала.

Централна тачка мудрости састоји се у томе да се реални свет види у светлу вредности и идеала. Мудар човек не живи ослањајући се чврсто само на оно што зна о себи, већ и на нешто више. Кад реални свет видимо у светлу вредности и идеала, развијен „морални укус“ нам омогућава да испољимо једно од најтежих способности у животу: етичко предвиђање. Што су више вредности на које смо усредсређени, шира је перспектива помоћу које можемо прићи конкретној животној ситуацији и планирати наш одговор на њу. Надаље, што је дубљи увид у ситуацију, адекватније је наше планирање будућег деловања. Проницљив поглед кроз призму љубави мудре особе пробија уобичајене границе и види могућност другачијег начина живота који је у реалном свету тек наговештен.

Разјаснимо ово вративши се још једном на поређење здравља и смисленог живота. Када смо здрави наше способности нису у противречности, равномерно функционишу и тада осећамо вишак енергије. Други се могу осећати уморним после рада од неколико сати или играња шаха или тениса, али ми смо способни да наставимо с непомућеним ентузијазмом. Духовне вредности и смисао живота су попут вишка животне енергије – ако их поредимо са оним што је неопходно за практично функционисање. Као што показује реч захвалност (или старија реч *благодарност*, *благодарим*), смисао корена „дар“, то је тај вишак који није потребан за ефикасно или чак успешно функционисање живота, а ипак побољшава наш комплетан живот. Он даје животу јединствен квалитет захвалности кога иначе не би било. Захвалност носи умерени оптимизам и наду који нису производ произвољне жеље већ су дубоко у нама и свету који нас окружује, као и у привржености највишим духовним вредностима. Када доживљавамо свет као смислен (у горе наведеном смислу), осећамо се као да једном ногом стојимо у реалном свету, а другом у облацима идеала и вредности. Смислен живот је онај у ком одржавамо равнотежу између ова два царства и сједињујемо их у један исти свет, један исти живот. То је живот у ком успевамо да устројимо реално у светлу идеалног.

Захвалност и пријатељство

Много говори чињеница да смо развили лексику за финансијске трансакције и програмирање али још увек трагамо за речима када покушавамо да разумемо смисао живота. Због тога се ослањам на реч коју сви разумеју – захвалност. Упоредимо је са заслугом и срећом. Без сумње, постоји доста заједничког између заслуге и захвалности. Обе ове речи описују стабилна својства. Уколико осећамо захвалност што смо се родили у овом свету, што смо обдарени и што имамо добре животне могућности, онда захвалност мање-више постојано постоји у нашем односу према свету и у нашем животу. Она је, такође, безусловна позитивна и пружа нам наду. Као што нас принцип заслуге уверава да у свету постоје стабилност и ред, то исто чини и захвалност. Осећамо да припадамо свету и да имамо своје место и улогу у њему. Ова осећања и ставови нису засновани на веровању да је свет потпуно детерминисан, или да је частан и праведан. Принцип заслуге тврди: будите на правој страни и бићете награђени; прекорачите границу допустивог и бићете кажњени. Међутим, људски живот није овако

устројен, он није тако директан, линеаран, педантно уређен. Као што је добро познато, чак и када покушамо да живимо врлим животом што је могуће више, нарушавање граница и друштвених и моралних норми може нас подучити важним лекцијама које ће нас још више усмерити у правцу правде и мудрости. Нема бољег начина да учимо, од учења на сопственим грешкама и пропустима. Као што је Хегел једном истакао, страх да ћемо погрешити јесте сам по себи грешка.

Живимо у свету препуном сложених ситуација. Често се налазимо у ситуацији да морамо бирати између две или више позитивних вредности. Или, пак, морамо одлучити која је од неповољних могућности најмање негативна. Присуство оваквих конфликта не значи да је наша природа грешна, или да је сваки избор једнако вредан. Не значи ни то да не треба да имамо никакве приоритете уопште, будући да сваки избор води неизбежном нарушавању неке вредности. Избор мора бити извршен, а ми нисмо одговорни само за његово извршење већ и за његове последице. Морамо се суочити са светом са пажњом и одговорношћу.

Неизбежно учешће у сложености живота је управо оно које нас чини истанчанијима – посебно оне који стреме доношењу исправних одлука што боље то могу, али у коначном рачуну праве лоше изборе. Овакво учешће усред животних конфликта ствара важан осећај повезаности и јединства у свету. Ово јединство није засновано на заслуги, честитости или теолошкој уверености у престабилирану хармонију између светске душе (или Бога) и индивидуалне душе. Ово јединство је засновано на прихватању и уважавању онога што нам живот доноси и у добрим и у лошим временима. У овом смислу, захвалност се сасвим разликује од срећних околности. Ми смо сви спремни да прихватимо све што нам точак среће доноси ако нам је у корист, али не и када није. Мудрост различитих духовних традиција нас учи да кажемо „да“ свему што нам се догађа у животу, да све прихватамо. Нисмо у стању да свет излечимо од туге и неправде, али можемо одлучити да исправимо властити живот и да живимо у овом свету с радошћу и захвалношћу. Уколико уопште можемо да изменимо свет, то можемо учинити мењајући себе и самим тим доприносећи свеопштем добру у свету.

Можда је прави тренутак да нагласимо још једну тачку у којој се захвалност разликује од заслуге и среће. Донекле неочекивано, заслуга и срећа прожимају наш компетитивни начин живота и наше дубоко укорењено убеђење да „победник добија све“. Било да смо зарадили оно што смо добили, или смо једноставно имали среће овај пут, премда свесни да нас

срећа може напустити сваког часа, задовољни смо нашим трофејом и трчимо почасни круг! Други нам могу завидети или нас мрзети, али ово је тренутак наше славе. Захвалност се базира на другачијем приступу, који више одговара ономе што се може назвати мудрошћу. Када размишљамо о животу током наше животне борбе, ако смо довољно осетљиви да се зауставимо и размислимо о свету и нашем животу у њему, тешко је не увидети једну ствар: ма како стицање и срећа били важни, постоје дарови у животу које смо добили а које нисмо сасвим заслужили. Штавише, постоје дарови који су незаслужени и које је немогуће заслужити ма шта чинили и ма коју срећу имали.

Имати добре пријатеље је добар пример који ово илуструје. Као што је већ Аристотел запазио у *Никомаховој етици*, нека пријатељства су узајамно корисна, а нека постоје ради узајамног задовољства. Али, постоји и пријатељство ради пријатељства и Аристотел је био у праву тврдећи да овакво пријатељство спада међу највредније што имамо у животу. (Конфуције слично тврди у *Аналима* да је овакво пријатељство божији дар.)

Замислимо се на тренутак над овим и проверимо нашу интуитивну реакцију: Уколико познајемо особу која никада није имала у свом животу блиског пријатеља, да ли бисмо помислили да је оваква особа имала смислен живот? Без обзира колико морално исправан био живот те особе, или колико је среће ова особа могла имати, непосредно увиђамо да је нешто фундаментално изостало у њеном животу. Овај пропуштени елеменат је у тој мери важан да нам се читав живот те особе приказује у негативном светлу. Људска бића на морају, попут Сизифа, бити осуђена да гурају камен узбрдо да би живела бесмислен живот. Неки, попут Достојевскијевог јунака из *Записа из подземља* или Камијевог лика из *Странца*, могу уживати у привиду нормалног живота, а упркос томе, живот проведен без пријатеља чини нам се бесмисленим.

Шта је то у блиском пријатељству што га чини толико вредним? Оно што је најважније у пријатељству није шта пријатељ чини, већ ко је он. Тачније, оно што пријатељ чини јесте одраз тога ко је пријатељ. У неким од најдубљих и најдуготрајнијих пријатељстава, пријатељи нису могли да се често виђају, понекад годинама. Нису морали да заједно прослављају рођендане или важне годишњице. Нису чак морали знати када им падају рођендани, а још мање давати скупе поклоне један другом поводом прославе рођендана. Упркос томе, чим су заједно, нешто одмах сине. Њихова веза је

толико дубока а поверење тако чврсто, да су уважавање и захвалност које испољавају један према другом непоколебљиви.

Греј о другарству и пријатељству

Размишљајући о свом искуству из Другог светског рата, филозоф Џеси Глен Греј (1913-1977) је истакао да докле год ценимо живот изнад свега другог, нисмо у стању да признамо колико је тежак терет живота. Другачије речено, што је јача наша борба да преживимо, мање се бринемо о квалитету и смислу живота. Штавише, начин на који живимо, с насиљем и отуђеношћу који прожимају многе аспекте нашег понашања, јесте попут завесе пред нашим очима која нас спречава да видимо оно што је истински важно и што нас чини људима. Одлучујући унутрашњи преображај, с одговарајућом променом свести, укључио би, према Греју, буђење, враћање себи, откривање пријатељства и задобијање љубави. Према њему, ово су пре различити аспекти истог процеса а не одвојене ствари. Греј је нарочито истицао улогу онога што је он називао брижном и заинтересованом љубављу, коју је разликовао од екстатичке љубави, коју представљају како сексуално оријентисана љубав, тако и дружење. Док екстатичка љубав руши зидове „ја“ да би се слила са другим, брижна љубав их не дира. Екстатичка љубав је безлична; брижна љубав је лична. Пријатељи теже да разумеју и мотивишу један другог, да помогну једно другом да схвате скривена усмерења сопствених бића, да би учинили један другог целовитим личностима. Када имамо пријатеља не преживљавамо тако тешко ударе судбине. Чак и у најтежим ратним искушењима, пријатељска подршка помогла је војницима да прођу кроз ужасне ствари и остану то што јесу.

Постоји још једна загонетка у пријатељству. Када је Аристотел назвао пријатељство једним од највећих блага које човек може имати, он је живео у епоси која, за разлику од наше, није била опседнута практичном корисношћу ствари. Управо зато што живимо у нашем добу, па иако смо спремни да признамо вредност пријатељства, тешко да имамо времена да одговоримо на питање: Чему оно користи? Можемо покушати да одговоримо, али сви одговори нам звуче извештачено. Ствар је у томе што се вредност

пријатељства не може лако проценити на основу корисности. Пријатељство није средство ни за шта. Али у свету у коме влада корисност, оно не може бити циљ по себи, јер сваки циљ је такође средство за нешто друго.

Хартман се није бојао да каже да пријатељство нема практичне сврхе. Тачније, он је рекао да је пријатељство бескорисна вредност. Штавише, он је тврдио да су бескорисне вредности највише вредности и да су од првостепене важности за смислен живот. Бескористан не значи испразан или безвредан. Нити се тиме пориче важност практичних потреба. Задовољавање оваквих потреба нам одржава живот, али нам не открива његов смисао. Бескорисне вредности, посебно као израз различитих форми љубави, дарују нам осећај смисла живота. Оне нам омогућавају да сагледамо нашу егзистенцију из друге перспективе и побуђују нас да идемо даље, да летимо више и да тежимо највећим животним врхунцима.

Жива бића могу да живе и опстају без духа, али живот достиже свој зенит у духу и преко остварења духовних вредности. Међу ове бескорисне вредности, Хартман убраја моралне, сазнајне и естетске вредности. Заједно са љубављу и пријатељством, захвалност је бескорисна вредност. То исто су личност и мудрост, истинитост и поверење. Присутност ових вредности у животу и њихово прихватање чини наш живот смисленим на начин који је својствен само људима. Ни богови ни животиње то немају. Чак ни наши супермодерни смартфони и компјутери.

Пошто је љубав наизглед најбескориснија од свих вредности, завршимо ову главу Хартмановим гледиштем о четири форме љубави: љубав према ближњем, љубав према далеком, зрачећа врлина и лична љубав. (Он није посебно расправљао о пријатељству пошто га је сматрао формом личне љубави.) Ове форме љубави су све духовне вредности и треба да се схвате као личне диспозиције афирмације: оне воде развоју личности и доприносе смислу живота. Љубав према ближњем је облик спонтане љубави усмерене ка онима који су у нашој близини; ова форма љубави се састоји од осећаја вредности друге особе. Као вредност, љубав према далеком је виша од љубави према ближњем, будући да се састоји од тежње ка људском идеалу. Љубав према далеком је љубав према ономе што је најдостојније и највредније, љубав према стваралачком духу човечанства. Зрачећа врлина је форма љубави која се првенствено односи на даровање. Личности попут Сократа и Исуса сијале су попут злата и биле су најчистије манифестације зрачеће врлине; то су личности које су својом духовном пуноћом отварале срца и затворене очи других за богатство живота. Овакве личности су живи

доказ да се идеали могу достићи у нашем несавршеном свету. Премда зрачећа врлина може донети смисао животу, Хартман верује да је лична љубав чак виша пошто даје коначни смисао животу. Док зрачећа врлина шири своје дарове недискриминативно свима који су отвореног срца и који је прихватају, лична љубав је усмерена на једну јединствену особу и омогућује учешће у души другог. Тешко је не сагласити се са Хартманом да је продорна духовна интимност личне љубави једна од највећих мистерија универзума – можда највећа од свих.

Глава 4

Надахнуће

Захвалност и надахнуће

Постоји поучна средњевековна прича о тројици вредних каменорезаца. Премда су сва тројица радила исти посао, на питање путника шта раде, дали су различите одговоре. „Ја глачам овај комад камена“, рекао је први. „Ја припремам темељ“, одговорио је други. „Ја градим цркву“, изјавио је трећи. Ова прича нас учи да је један од најважнијих задатака у животу да не заборављамо највишу сврху онога што радимо, поготово ако је материјал на којем радимо наш властити живот. Људска бића нису робови нужности, нити треба да буду робови корисности. Уколико то постајемо, заборављамо зашто радимо то што радимо. Ако изгубимо из вида оно што је најважније у животу, то нас води монотоним и бесмисленим животу. Насупрот томе, задржавајући осећај за оно најважније што нас води кроз живот, почињемо да осећамо смисао у њему.

Овом средњевековном причом можемо илустровати ову разлику. Док обављамо дневне обавезе, ми се осећамо као да глачамо комад камена – то је управо оно што садашњост захтева. Када дођу бољи дани, када видимо да ми глачамо камен, а не камен нас, можемо радити исте ствари, али јасније видимо чему служи наша делатност: да полажемо темељ за наш добар и здрав живот, и можда још нечији. У нарочито ведрим данима, када видимо шире и дубље, глачање камена нас најмање подсећа на Сизифово гурање камена; усуђујемо се да претпоставимо да камен који гурамо узбрдо, или глачамо нашим рукама, може постати део нечега стабилног и истински вредног. Да ли ће то бити црква, болница или школа, није толико важно, колико чињеница да је наша делатност усмерена на остварење људских идеала. Овакве делатности се обављају под надахнућем и постају надахнуће за друге.

Као што различито видимо реални свет, исто тако на фундаментално различите начине досежемо идеални свет. Наша убеђења се могу ослањати на чињенице и праксу, лично или колективно сведочанство које тренутно имамо на располагању. Супротно овоме, наша вера може одбацити ово

сведочанство и тежити највишим и највећим могућностима. У једном случају веровање је чврсто везано за виђено; у другом случају веровање нам омогућује да видимо оно што раније није било видљиво. У једном случају наш циљ може бити равнотежа и здравље, у другом то може бити егзистенцијални немир и развој људског потенцијала.

Уколико желимо да разлику између захвалности и надахнућа изразимо једном реченицом, она може овако гласити: захвалност се тиче бриге о души, а надахнуће се тиче изградње душе. Можемо ово изразити још смелије: захвалност значи волети оно што чинимо, а надахнуће радити оно што волимо. Пажљивије објашњење ће нам разјаснити и зашто нам захвалност и надахнуће изгледају супротстављени, а и зашто једно друго допуњују.

Захвалност значи да чврсто стојимо на тлу, да видимо шире и да умемо да ценимо живот који постоји, његово огромно богатство и чињеницу да смо сами део те задивљујуће реке живота која се вечно мења. Пошто смо део нечег већег од нас, то нам омогућује да схватимо да на смисао живота не треба да гледамо из личне перспективе и усамљени, већ учествујући у „заједници“ – друштвеној или космичкој – коју поштујемо као свету. Захвалност нам омогућује да уведемо равнотежу између различитих животних токова и допринесемо равномерном току ствари. Пошто смо чврсто укореењени у стварности, не морамо се бринути о томе шта нам сутра доноси, ни да ли ће река, у којој смо ми само малени део, наћи пут ка свеобухватном океану. Осећај захвалности према животу заиста је један од највећих дарова који човеку могу бити поклоњени.

Надахнуће се у већој мери заснива на интуицији онога што је могуће него на увиђању онога што јесте. Оно се ослања на снагу маште и способност предвиђања, а не на самоспознају и знање о свету; надахнуће преноси пажњу са реалног на идеални свет. На ово су мислили грчки мислиоци када су нас упућивали на врлину. Изворно значење речи *арете*, која се преводи као врлина, означава изврсност и виртуозност. Уместо да будемо изврсни спортисти или тренери, студенти или наставници, или изврсни у било којој другој професији, Сократ нас позива да се преоријентишемо на то да постанемо изврсна људска бића. Наш идеал, сматра он, треба да буде виртуозност у умећу живљења. Можемо рећи да захвалност минимално тежи смислу живота – пошто прихватамо постојеће и захвални смо на томе. Надахнуће се, пак, заснива на максималистичком приступу – шта је то најбоље што би људска бића могла остварити? Овако схваћен смисао живота редак је колико га је тешко достићи. Упркос свему,

потрага за њим је изнад свих других задатака, она је наше највише стремљење. Свака симболичка представа овог највишег идеала сматра се манифестацијом светог.

Надахнуће позива да се пређу границе и наруши постојећи поредак ствари. Надахнуће није, међутим, побуна ради побуне. То је позив на промену која треба да наруши стање ствари пре него што га поново уредимо успостављајући нови правац, нову равнотежу. Као и код здравља, надахнуће је супротно нашој практичној потреби да се једноставно прилагодимо, оно је мотивисано стремљењем ка крајњим изворима добра, истине и лепоте.

Порекло речи „надахнуће“ припада библијском наслеђу. Глагол „надахнути“ изворно значи оживети дисањем. Према књизи Постања, Бог је створио свет удахнувши дух у мртву материју. Божји дах одуховљава ствари, чини их живима. Надахнути у највишем смислу значи учинити максимално живим.

Надахнуће и срећа имају нека заједничка својства. Попут среће, а за разлику од заслуге и захвалности које су статичне, надахнуће је динамичко својство. Надахнуће се мења по интензитету и дубини, као и у зависности од циља коме тежи. Обоје имају нешто од дуалне природе: као што срећа може бити добра или лоша, надахнуће такође може имати две стране. Можемо бити надахнути великим и позитивним идеалима, или, насупрот томе, злим замислима које воде најнехуманијим делима: уништавању вештица и јеретика у име „славе Божје“, чишћењу света од неке расе, религије или неке етничке групе, или заражавању значајног дела пренасељеног света опасним вирусом да би се створили погоднији услови за оне који „заиста завређују да живе“. Списак оваквих болесних идеја, којима су се „надахњивали“ „Наполеони“ – како је Раскољников називао овакве јаке и смеле индивидуе – дуг је и неисцрпан. Бити надахнут и креативан значи бити способан да се пређу границе доброг и прихватљивог, с надом да ће боље границе бити успостављене, премда увек постоји ризик да ствари постану горе него што јесу.

Овде је могуће запазити извесну сличност између надахнућа и заслуге. Покушавајући да зарадимо оно у чему бисмо могли заслужено уживати – живот у врлини и срећи, смислен живот – можемо контролисати наш труд, али не и његове исходе. Надахнути, ми се посвећујемо себи и сопственим идеалима и препуштамо се даху који нас оживотворује а да не знамо где нас води и како ће се наша авантура завршити.

Принцип заслуге је недвосмислен кад је реч о томе како треба да живимо и какве последице можемо очекивати на основу наше делатности. Када посматрамо надахнуће, ствари су много мање одређене и компликованије су. Одакле долази надахнуће? На шта смо заправо позвани да чинимо? И, колико можемо да ризикујемо и жртвујемо на овоме путу? Бацимо мало више светла на овај сложени и делом ирационални проблем.

Зимел о централној идеји

Социолог и филозоф Георг Зимел (1858-1918) је тврдио да у свакој важној културној епохи постоји једна централна идеја. У једном есеју о конфликту у модерној култури, тврдио је да духовни токови извиру из ове идеје и да су упућени на њу. Премда се свака централна идеја манифестује и маскира на безбројне начине, она представља оно што је он назвао потајном обједињујућом и водећом снагом епохе. У свакој оваквој епохи, централна идеја се налази у тачки (или центру) у којој се најсавршеније биће сједињује са највишим вредностима. Да би илустровао ово, Зимел наводи да је средњовековно хришћанство посматрало идеју Бога као извор и циљ целокупне стварности, захтевајући од нас побожност и служење. После Ренесансе акценат се премешта на идеју природе, и у седамнаестом веку кулминира у идеји природног закона. У осамнаестом веку, према Зимелу, центар се још једном премешта. Овај пут, он је преусмерен на идеју ега. Као људска индивидуалност, овај его се појављује или као апсолутни морални захтев, или као метафизичка сврха света. У другој половини деветнаестог века, идеја живота је постала централна тачка: доживљај стварности је био повезан са метафизичким и психолошким, моралним и естетским вредностима. Када је Зимел писао свој есеј (1914. год.), изгледало му је да је савремена култура доживела крајње негативан обрат. За разлику од човечанства из претходних епоха, ова епоха није имала заједнички идеал и била је чак сасвим без идеала. Вреди размислити да ли наша епоха још увек лута без позитивног уједињујућег оријентира или постепено почиње да се ослања на нову централну идеју.

Пре неких седамдесет пет година, Џозеф Кембел је начинио интересантно откриће. Изучавајући митове на различитим странама света, он је запазио у њима један образац који се понавља на много начина. Ови митови овај образац суштински виде као причу о животном путу, у смислу главног животног задатка, а то је да се постане херој или херојина. Као да смо сви позвани да скупимо храбрости да постанемо хероји. Кембел је објавио своје налазе у књизи под сликовитим насловом: *Херој са хиљаду лица*. Он је описао херојево путовање као три етапе: позив, авантура и повратак. У једном тренутку нашег живота, обично у младости, али понекад и много касније, бивамо позвани да нешто особито извршимо. Као да у нас улази Божји дах и позива нас да напустимо наше пријатно и познато окружење и упутимо се на неизвесно путовање. За друге, који живе с нама, овај изненадни порив да напустимо безбедни положај изгледа им ирационалан и непрактичан. Упркос томе, нешто у нама, што не разумемо сасвим, побуђено је и не може се лако умирити. Можемо одбити овај позив и наставити са уобичајеним начином живота. Или га, пак, можемо прихватити и прећи мост који спаја и раздваја познато и непознато, и наћи се на путу пуном искушења. Уколико ово учинимо, започињемо другу етапу херојевог путовања. Искушења су бројна, различите тежине и сложености. Готово сви митови, различитих народа и епоха, слажу се око тога, које је то највеће и најопасније искушење. Оно се може описати као силазак у таму подземног света и суочавање се са опасним змајем. Овај сусрет је немогуће избећи. Чудовиште се мора убити или ће нас прождрати. Симболички речено, змај представља најмрачнији и најслабији елеменат наше психе, нешто што нас може учинити најгорим непријатељем самога себе. Да бисмо живели из самог средишта свог бића, да бисмо постали хероји, сазрели и процветали у животу, морамо се суочити са овом нашом највећом слабошћу и надвладати је – у противном, она ће нас победити и бићемо потчињени њеној тиранији до краја живота.

Уколико успемо да победимо змаја, наћи ћемо скривено благо које звер чува, и оно ће нам бити на располагању. Није важно да ли је то скривено благо хрпа злата или предивна девојка: уколико смо довољно храбри и лукави да победимо змаја, задобићемо скривено благо о ком смо маштали од детињства. Неки хероји желе да остану поред новонађеног блага и учине херојево путовање тријумфом ега, стварајући властити рај. Без обзира како се рај описује и шта је благо, још увек морамо да пређемо на трећи стадијум херојевог путовања да би путовање било довршено: попут блудног сина или кћери, морамо се вратити кући.

Донекле неочекивано, повратак кући с благом представља најтежу етапу херојевог путовања. Можемо замислити шта нас чека: долазимо назад из света који наши рођаци и пријатељи, суседи и сународници нису никада видели нити чули о њему. Доносимо кући благо које није од њиховог света. У многим случајевима, оно није материјално већ духовно: то је енергична и надахњујућа визија о томе на шта људски живот може личити у свом најбољем издању. Они који доносе оваква блага често постају оно што је Сократ сликовито називао „обадима“. Дословно, то су досадни мали инсекти који убадају коње или краве док пасу или се одмарају и терају их на покрет, противно њиховој жељи. Симболично речено, „обади“ су оне индивидуе које чине своја друштва свесним шта треба да буду њихови идеали и колико су та друштва далеко од тога да живе у складу с њима. Чинећи овај раскорак очигледним, „обади“ присиљавају своју околину да преиспита своје моралне стандарде и највише тежње који се тичу смисленог живота.

Ове хероје и „обаде“ једни поздрављају а други их се плаше. Као у библијској причи о блудном сину, на сваког оца који добродошлицом сусреће сина, долази непријатељски расположен старији брат. Шта ће бити са херојима-„обадима“ после њиховог повратка у многومه зависи од тога колико су јаке силе које бране затечени поредак и колико се ове силе боје нових хероја и њихових визија будућности. Ако ови „обади“ нису вољни да праве компромисе или да ћуте, или ако се њихове визије не могу лако изменити или ослабити, често их жртвују на олтару старих богова који још увек не опраштају: Сократ је био осуђен на смрт, Исус распет на крсту, Бруно жив спаљен, а Ганди и Кинг убијени. После насилне смрти овакви људи често постају већи него за живота, а њихови подухвати рађају нове митове, постају део новог стања ствари. Уколико успемо да раздвојимо њихове стварне историје од измишљених наслага које преобраћају њихове животе у спектакле, ове индивидуе нас надахњују и подучавају вредностима које завређују да нам буду путоказ у животу.

Кембел о хероинином путешествију

Џозеф Кембел (1904-1987) се дуго борио с једним важним питањем: Постоји ли такође и путешествије хероине? И да ли се оно разликује од путешествија мушког хероја? После десетина година премишљања, схватио је да није лако понудити коректно и

уравнотежено излагање о сличностима и разликама између херојевог и хероининог путошества. По традиционалном схватању жена је сматрана центром бића, пошто су њено царство кућа и огњиште. Мушкарчево царство је периферија коју он обилази у потрази за пленом који доноси кући. У наше време традиционалне улоге мушкарца и жене су замађене, што на бројне начине чини путошество оба пола сличнијим него што је то било у прошлости. Али, неке важне разлике остају без обзира на овакве социјалне промене. Митолошки изражено, жена и човек су симболизовани као биће и бивање: жена јесте, човек чини. Жена је оваплоћени симбол мистерије живота: она може да рађа, мушкарац не. Једина ствар коју мушкарац може да учини јесте да служи животу. Кембел нас подсећа да се у многим традиционалним друштвима рађање сматра херојским чином. Рађање означава посвећивање властитог живота животу другог бића, што може бити главно искушење и можда коначни извор (матрица) смисла живота. Овај чин је јединствен преображај животне силе, што представља циљ сваког херојевог и хероининог путошества. На крају крајева, сматрао је Кембел, није толико важно колико се разликују херојево и хероинино путошество, колико чињеница да га је могућује извршити. Било да је реч о херојевом или хероинином путошеству, централни задатак је да се открије индивидуални позив и да се он следи – све док нам живот из сопственог центра не омогући да сагледамо провејавање вечности кроз све пропадљиве ствари.

Поглед на горе

Кључна претпоставка херојевог путошества јесте да постоји нешто добро у свакоме од нас, као што су пре много векова мислили Менцијус и Платон. То не значи да је све у људима добро и достојно дивљења. Ми смо очигледно способни да завидимо и мрзимо, да вршимо насиље и да будемо деструктивни. Животне околности и одсуство позитивног надахнућа могу свакога гурнути на погрешан пут. Али, увек можемо кренути правим путем на наше властито путошество хероја. Хартман је веровао да постоји један базични закон човечанства: од самог почетка људска раса осећа да је

привлачи нешто велико и супериорно. Ми гајимо у себи трајну, премда понекад угушену жудњу за нечим изузетним и племенитим, трагамо за њим. Када га нађемо, прихватамо га пуним срцем. Чак и када добар део живота проводимо глачајући камен, или обављајући било који други досадан посао, ако нас води највиши идеал, наш живот остаје усмерен на централне вредности, прожет пуним смислом.

Свима нам је потребно нешто што нас надахњује и води нас напред. Било да узоре величине и племенитости видимо кроз велике историјске личности, или на основу нашег унутрашњег доживљаја вредности као дела идеалног бића, Хартман назива овај приступ етиком погледа нагоре. Велике личности и највише вредности показују нам што је то заиста људско биће. Ове личности и вредности усађују у нама идеале хуманости и надахњују нас да остваримо ове идеале у властитим животима, у мери у којој смо то у стању. Више интуитивно него свесно, у тајним дубинама срца, осећамо да су ови највиши идеали извор нечег смисленог што нас надахњује да живимо испуњеним животом. Све што је велико, тврди Хартман, даје смисао само по себи.

Од „осног времена“ па до ере просветитељства, овакви идеали су се сматрали универзалним и једнако обавезујућим за све људе. У многим религијским учењима, они се представљају као безусловно ваљане заповести и непогрешиве догме. Они нам такође говоре шта да чинимо, а шта не, и од нас се очекује да ћемо их беспоговорно следити. У секуларној етици, врхунац овог гледишта формулисан је Кантовим категоричким императивом: испуњавај своју дужност, као што то треба да чине и сва друга разумна бића, без обзира на твоје жеље и страхове, околности и друштвени статус.

Овакве заповести су у тој мери индиферентне према нашим индивидуалним разликама, као и према томе колико су се животи људи изменили током последње две и по хиљаде година, да многи неодољиво желе да им се супротставе. Ова побуна је попримала различите форме, али за последњих век и по одбацили смо све идеале који се везују за „осно време“ и просветитељство. Данас дајемо предност друштвеном формирању над природним импулсима, индивидуалним разликама над општим заједничким својствима, и субјективним преференцијама над објективно ваљаним судовима. Тако смо завршили у ери релативизма, дезоријентисани. Као што каже стара пословица, са прљавом водом смо избацили и новорођенче.

Филозофи попут Хартмана су нарочито значајни у оваквим кључним моментима пошто схватају да се морамо провлачити између Сциле и Харибде апсолутизма и релативизма. Хартман, на пример, увиђа да је Кантова етика један од највећих доприноса филозофској мисли икада датих. Кант је сматрао да се морални закон и апсолутне вредности морају у потпуности поштовати, као што је такође био уверен да се људска бића морају посматрати као циљ по себи а никада само као средство. Међутим, постоје моменти када је Кант био сувише догматичан и неосетљив за индивидуалне разлике, за наше емоције и интуиције, као и за стваралачку и духовну страну наше природе. Не желећи да ово одбаци у целини, Хартман је преформулисао Кантов категорички императив тако да гласи да никада не треба да поступамо само у сагласности са системом универзалних правила, него увек треба да поступамо и у складу са индивидуалним вредностима наше властите природе. Овакав приступ не пориче важност универзалних правила и вредности. Он их пре посматра као предиспозиције и препоруке а не као универзалне наредбе и непогрешиве догме. Хартманов приступ премешта терет моралног мишљења и суђења са безличних закона на лични слободни избор и суђење у складу са вредностима које нас надахњују. Тада се поставља питање: Којој од вредности које су у сукобу треба дати предност у овој или оној ситуацији? Слободни избор, као и слобода уопште, јесу наша највећа привилегија и наше најтеже бreme.

Следите властито позвање

Сада треба да повежемо Хартманову преформулацију категоричког императива са смислом живота. Да бисмо то учинили, потребно је да се још једном вратимо Кембеловим идејама и појму херојевог путовања. У свом раду са студентима Сара Лоренц колеџа, Кембел је употребио незаборавну фразу: следите своје позвање. Многи од његових ученика, обдарени и вредни, долазили би код њега по савет о свом будућем животном занимању. Оно што их је нагонило да то учине била је типична породична ситуација: родитељска очекивања су била да следе добро утабане и друштвено цењене путеве, било да су их ови путеви водили томе да постану лекари или правници, бизнисмени или банкари. Премда су студенти поштовали жеље својих родитеља, често нису имали предиспозиције да се баве тим професијама. Желели су да постану писци или филозофи, или да

зађу у области за које је мало људи било заинтересовано и слабо их ценило – као што је то учинио сам Кембел када је почео да студира митологију. Кембел је својим студентима указивао на разлику између позива и позвања и посла и професије. Насупрот мејнстриму добростојећег друштва, Кембел је саветовао својим студентима да открију своју главну страст, пут свог срца, и да га следе, ма како он непопуларан или потцењиван могао бити. Он обрће познате речи из јеванђеља по Матеју (6:21) које кажу: „Јер, гдје је благо ваше, ондје ће бити и срце ваше“. Управо супротно, сматра Кембел: Где је ваше срце, биће и ваше благо. Порука је једноставна и вечна – налазимо смисао чинећи оно што волимо, живећи животом који волимо.

Неки студенти су јасно осетили шта је њихово позвање, други нису. Кембел је сматрао да је главни задатак целокупног васпитног процеса да наведе студенте да спознају себе кроз размишљање о изворима истине, доброг и лепог, и да онда открију пут властитог животног позвања. Позвање је у највећој мери лично: оно мора доћи од нашег унутрашњег увиђања шта нас чини понајвише живима – шта је то што би нас навело да идемо напред ускраћујући чак себи сан и одричући се многих животних удобности којих се други не би одрекли. Позвање морамо чути изнутра и прихватити га потом целим бићем.

Када смо открили шта је наше индивидуално позвање, морамо се с пуном посвећеношћу упутити на херојево путовање. Искушења која нас чекају на том путу су двојака. Она су најчешће друштвена, спољашња: од тога да ће наш избор бити осуђиван и исмејаван, до личне нетрпеливости – било да долази од познаника или од наших вољених. Не треба потцењивати тежину ових околности. У том се и састоји главна препрека с којом ћемо се суочити следећи наше позвање: Да ли ћемо бити кадри да увек изнова скупљамо довољно храбрости да следимо позив који смо прихватили, без обзира на друштвене препреке које ћемо стално сусретати на том путу?

Уколико будемо имали среће, наћи ћемо помоћнике на том путу. Кембел је говорио да је у свом детињству добио подршку од родитеља који су подржали његова интересовања за традицију и обичаје америчких Индијанаца, која су се ускоро проширила на заинтересованост за традицију и митологију других нација и раса. Касније је имао подршку своје жене, коју је он за узврат подржао у њеној неуобичајеној (за то време) одлуци да се бави модерним плесом. Премда је херојево путовање искључиво наш лични чин, а не нешто што би други требало да следе, од помоћи је ако

имамо испружену руку или чујемо добар савет у кључним моментима нашег живота.

Кембел је био уверен да је његово животно искуство потврђено поруком коју је открио у многим старим митовима: ако је херој (или хероина) чистог срца и има благородне намере, у критичним моментима путешествија богови му пружају руку спаса. Када живимо свој живот из средишта властитог бића и следимо своје позвање, у тешким тренуцима налазимо неочекиване ресурсе. У секуларном контексту ову истину изражавамо речима да срећа прати храбре. Кембел је имао све разлоге да верује да се овде не ради о пукој срећи. Шта је имао на уму, разјаснићемо на следећи начин.

Сетимо се још једном принципа заслуге и централних поставки основног времена. Уколико радимо вредно и живимо врлим животом, свет је тако устројен да постоји равнотежа између заслуге и награде. У основном времену се сматрало да је разлог ове равнотеже престабилирана хармонија између светске и индивидуалне душе. Ова равнотежа је традиционално приказивана углавном једнострано. Богови се ретко мешају у наше животе. Очекује се да ће људи тражити искупљење од богова, или од светске душе, следећи дате прописе и наредбе. Можемо постати слични боговима, опонашајући их.

У овом приступу постоје два принципијелна проблема – претпоставља се да ми знамо о боговима много више (какви су и шта им се свиђа), него што заправо знамо, и да је граница између добра и зла јасно повучена и да је можемо сазнати. Запазимо да нам се приписује знање (о боговима, добру и злу) које ми не поседујемо. Хартман је мудро додао овој критици да ми не бирамо између добра и зла, већ између две позитивне вредности или између две негативне. Он нам је такође скренуо пажњу на нешто што Кембел није учинио довољно: херојево путешествије мора да се састоји у стремљењу ка ономе што ми сматрамо највишим вредностима.

Путешествије мора да буде усмерено на то да постанемо толико добри колико год можемо.

Фраза „да постанемо толико добри колико год можемо“ изгледа да нам пружа најсажетији одговор на питање о смислу живота. Потребно је да се уверимо да исправно схватамо поруку ове фразе. Гледиште које настаје из наших разматрања изгледа овако. Потребно је да култивишемо нашу душу и досегнемо идеални свет вредности најбоље што умемо. Потом, сагласно

нашем индивидуалном дару и предиспозицијама, треба да следимо највише вредности чији позив можемо у себи препознати. Живот је пун напетости и сукоба, а пошто је то борба, треба да се боримо најбоље и најупорније за оно за шта смо позвани. Максимална могућа ангажованост у овој борби јесте оно што живот чини вредним живљења.

Хартман је био мање убеђен него Кембел у то каква је улога богова и божанске силе у овом процесу. Богови могу играти неку улогу, али и не морају. Чак и ако играју улогу у неким моментима, могу нас у неким другим оставити насамо. Чак и уз божију помоћ, ништа није под гаранцијом. Нема сигурности да ће добре намере бити награђене и довести до жељених резултата. Уместо неког таквог обећања, једино што стоји пред нама, у крајњој линији, јесу наше тежње и надахнућа: да постанемо попут оних којима се дивимо и да тежимо оном највишем што можемо сами и својим сопственим снагама замислити.

Животно искуство и херојско путовање оних којима се дивимо уче нас још једној суштинској ствари. Не само да циљ путовања није загарантован, већ је путовање безвредно уколико га не сматрамо најважнијом преокупацијом нашег живота и ако не будемо гледали на њега као да наш живот зависи од његовог успеха. Када уђемо у реку живота и видимо који смер има, морамо га следити с пуном усредсређеношћу и посвећеношћу. У противном, чак и ако се крећемо у истом смеру као и река, бићемо пре ношени него што ћемо пливати. Да бисмо живели смисленим животом, морамо не само да откријемо шта је наше позвање, већ и да се одазовемо на оно што смо открили својом потпуном посвећеношћу.

Људи који су ме надахнули: Алберт Швајцер

Да бих објаснио оно што је горе речено, желео бих да са читаоцем поделим историје две личности које су за мене биле животно надахнуће: Алберта Швајцера и Антонија Гаудија. Њихове историје илуструју колико је наивно мислити да ми откривамо смисао или га измишљамо. Ово питање је много суптилније.

Алберт Швајцер (1875–1965) је рођен у Алзасу, на раскршћу Немачке и Француске. Течно је говорио и француски и немачки, као и дијалекат немачког који се говори само у Алзасу. Вероватно је ово рано искуство,

заједно са каснијим животом од неколико деценија у Африци, учинило да се осећа грађанином света. Надарен за готово све чега се дотакао, Швајцер је учио да свира оргуље већ као дете, и већ су га као младића сматрали једним од најбољих оргуљаша у Европи. Док је још био у својим двадесетим годинама, одбранио је докторску тезу из филозофије о Кантовој филозофији религије, а из теологије о мистерији царства Божијег, те је обе објавио као књиге. У истој деценији, Швајцер је водио теолошки семинар у Стразбуру и био лутерански пастор у цркви Св. Николе у истом граду. Као да му све ове обавезе и успеси нису били довољни, он је истовремено припремао за објављивање књигу која ће га ускоро учинити светски познатим, *У потрази за историјским Исусом*. Једва налазећи времена за сан, растрзан између ових различитих животних путева, Швајцер је доживео свој позив за путовање хероја, који га је, барем на кратко, зауставио у његовој растрзаности. Он је препознао Исуса као свог Учитеља и одлучио је да свој живот посвети идући Његовим путем, а не да настави да следи своје личне амбиције. Швајцер је сматрао да Исус очекује од њега да служи сиромашнима – што сиромашнијима, то боље. Прочитавши неке мисионарске публикације, Швајцер је закључио да најсиромашнији од свих сиромашних његовог времена живе у Африци.

Смишљајући како да најбоље одговори на свој позив, Швајцер је одлучио да се упише на медицински факултет и да се специјализује за тропску медицину, потом да оде у Африку да лечи домороце. Упркос саветима својих рођака и пријатеља, који су сматрали да је Швајцер полудео, он је то ипак учинио. Његову одлуку је подржала његова пријатељица Хелена Бреслау, која је била спремна да га прати на његовом путовању. Да би ово остварила, Хелена се преквалификовала са позива учитељице у медицинску сестру и уз то постала његова жена. На Велики петак, 1913. године они су се укрцали на своје путовање које се, за Швајцера, одужило педесет и две године, све до његове смрти 1965. Они су отворили болницу у једном од најмаларичнијих делова Африке, у данашњем Габону, где није било другог лекара на хиљаде километара уокло. Болница је била смештена у срцу џунгле и до ње се могло доћи само реком, на чијој се обали налазила. Прва деценија је протекла у ужасној борби, суочавајући се с огромним проблемима, једним за другим. Коначно, крајем 1920-их година, болница је заживела и Швајцер је био у прилици да привуче довољно лекара и медицинских сестара с различитих страна света да дођу и волонтирају у болници. Захваљујући својој непрекидној публицистичкој активности и честим предавањима и концертима по Европи (а 1949, такође у САД),

Швајцер је привукао довољно пажње да осигура болници, премда нередован, али довољан прилив лекова и хране.

Према Швајцеровој замисли, болница је била више комуна него институција. Све што се могло делити, људи су делили међу собом, а све што се могло искористити било је употребљено за прераду. Све услуге у болници биле су бесплатне за пацијенте и њихове пратиоце, али се очекивало да они који су способни помогну у раду болнице – доносити пацијенте и терет са обале реке до просторија болнице, одржавати врт, спремати храну, прати постељу и пеглати је. Уз редован посао од лекара и медицинских сестара се захтевало да пацијенте и чланове породица који су у пратњи обуче хигијени и здравом начину живота. Недељом ујутру Швајцер је држао проповед за све који су желели да присуствују, без обзира на религиозну припадност.

Током свог боравка у Африци, Швајцер је смислио знамениту фразу: „братство свих који су обележени болом.“ Ово је била пре свега реакција на осећај кривице и потребу за искупљењем, које је, по мишљењу Швајцера, било дужност белих колонизатора према народима Африке, као и онима из других делова света који су колонизовани. Чим је дошао, могао је да види штетне последице не само ропства, већ и масовног ширења алкохола, ватреног оружја и нових болести. Колонизатори су често занемаривали интересе и добробит домородаца. Колонизација није водила њиховом развоју, већ пропадању. Швајцер је желео да учини своју болницу местом где ће ови трендови бити обрнути, где би домороци имали иста права као остатак људске врсте. Он је навео седам најважнијих права: право на дом, право на слободно кретање, право на земљу, њену култивацију и коришћење, право на слободан рад и слободну размену, право на праведност, право на самоорганизовање и право на образовање. Овако наведена, ова права изгледају помало апстрактно. Оно што је важно, ова права нису примарно политичка нити економска. Она се у првом реду тичу стварања услова који омогућавају одржавање и побољшавање сваког људског живота. Ове идеје Швајцер није само предложио у теоријским разматрањима своје етике поштовања живота, већ их је такође практиковао у својој медицинској комуни.

Швајцерова етика поштовања живота

Постоји шест карактеристика које дефинишу етику поштовања живота. 1. Духовност: ова етика има духовно значење пошто тежи да постигне хармонију са духом универзума. 2. Рационалност: она је развијена као резултат размишљања о животу. 3. Идеалитет: ова етика је идеална у смислу да је супротстављена ономе што је практично и достижно. 4. Универзалност: она је примењива на сва жива бића. 5. Природност: ова етика је природна у смислу да саосећа са патњом других бића у природи. 6. Оплемењивање: она надахњује саосећање као природну диспозицију, чији се зачеци виде чак и код виших животиња, а саосећање треба развијати и оплемењивати у правцу највише духовности. Швајцер наглашава да је поштовање живота духовни став који се супротставља безобзирности и лакомислености. Можемо оплевити врт пажљиво или безобзирно; можемо чак убити змију отровницу обзирно или немилосрдно. Принцип поштовања живота не захтева да будемо љубазни према нашем ближњем само зато што ово омогућује друштвену солидарност. Овај принцип препоручује да будемо универзално обзирни у свакој прилици. То не значи да је грех убрати цвет или убити мољца. Овај принцип нам препоручује да не отргнемо цвет или убијемо мољца пре него што не видимо у њима божанско начело, а потом да то учинимо само као крајње средство.

Швајцеров несебични хуманитарни рад у болници, заједно са растућом популарношћу његове етике поштовања живота, донели су му светску славу и бројна признања. Највеће од њих била је Нобелова награда за мир, која му је додељена 1952, али због својих обавеза у болници није могао да оде у Шведску да је прими све до 1954. Веран својој идеји служења другима по узору на Исуса, Швајцер је употребио новчани износ награде да изгради село за лепрозне у близини болнице и такође да повећа број кревета у болници.

Већим делом свог живота Швајцер није желео да се политички ангажује. Ипак, убрзано ширење нуклеарних проба педесетих година и растућа опасност од нуклеарног уништења навеле су Швајцера да се придружи протестима против нуклеарног оружја. Његови говори који су преношени преко радија широм света, и његова писма председницима САД

и СССР-а, у којима их опомиње да се врате здравом разуму и униште сво нуклеарно оружје и обуставе даље пробе, претворили су га у „обада“. Његов ангажман му је донео широм света подршку, али је био крајње негативно примљен на Западу. Покренута је системска кампања против Швајцера с циљем да се оцрни његова репутација. Многе владине агенције су га оптуживале да је симпатизер комунистичких режима. Новинари су били стимулисани да пишу непријатељске репортаже о помањкању професионалних стандарда у његовој болници, као и о његовом колонијалном односу према домороцима. Слава скупо кошта. Швајцер је покушао да игнорише такве оптужбе и радио је у болници докле год је могао. На његову срећу, био је у стању да то чини све до пред саму смрт, до своје деведесете године.

Људи који су ме надахнули: Антонио Гауди

Антонио Гауди (1852–1926) је проживео живот који није био ништа мање драматичан од Швајцеровог. Њему такође није недостајало трауматичних догађаја: од непрекидних напетости између религијских конзервативаца и секуларних модерниста, па до Првог светског рата и шпанске грознице 1918-20. За разлику од Швајцера, Гуди је провео свој живот у родној Каталонији, ретко је напуштајући. Чак је и своје схватање оригиналности у уметности повезивао са привржености традицији, сматрајући да се оригиналност изводи из враћања коренима, како локалним (каталонска традиција), тако и универзалним (наша првенствена повезаност са божанским и дубока зависност од њега).

Гаудијев живот је сав био испуњен једном страшћу – архитектуром. Није се никада женио, посветивши свој живот свом раду. После његових тридесетих година, круг његових пријатеља и сарадника се сузио, премда је око њега увек била неколицина оних који су му били дубоко одани. Током последње деценије свог живота, Гауди се населио у самој катедрали *Свете породице*, његовом најамбициознијем пројекту. То је, штавише, један од најамбициознијих пројеката икад предузетих од стране неког човека. Камен темељац ове грађевине је постављен 1882, и још није довршена. (На официјелном сајту се наводи 2030. као година довршења.) Премда није довршена, она сваке године привлачи више од три милиона посетилаца, који

долазе да одају почаст ономе што ће она бити, ако већ то није и сада, највиша црква у хришћанском свету и, вероватно, најоригиналнија и најлепша.

Један од највећих изазова на Гаудијевом херојском путовању је био да се одупре неким новотаријама које су ушле у уметност. У наше време, оно што неки уметник „ствара“ има за циљ да изрази унутрашње емоције и реакције уметника, онако како су доживљене, без нарочитог односа према ономе шта је овакве емоционалне реакције изазвало, или, да ли им ишта у спољашњем свету одговара. Експресионизам је уметнички правац који је донео овај преокрет: он је радикалнији од импресионизма, који такође укључује наше импресије, али само утолико уколико су оне уметничка рефлексија о спољашњој стварности. Као што показује непролазна популарност Монеа, Манеа, Писароа, Дега, људима се свиђају брзи покрети четкице или мрљице различитих боја једне поред других које производе осећај задовољства. Радови експресиониста нису допадљиви, нити постоји намера да то буду. Њихова намера је пре да буду загонетни својом тобожњом неповезаношћу и бесциљношћу. Они производе овакве ефекте пошто експресионисти одбацују сваку „форму која повезује“ догађаје у спољашњем свету са догађајима у унутрашњем. Попут тога како је Ниче одбацивао спољашње норме, окрећући се унутрашњим животним импулсима, експресионизам је само разоткривао унутрашње емоције и рефлексије уметника.

Гауди је био дубоко забринут због оваквог приступа уметности. Он је без сумње сматрао да не треба производити утиске због утисака, или експресије ради експресија. Због чега би се ово сматрало уметношћу? Лични израз није уметност, што видимо на примеру пропаганде, рекламе или забаве. Истинска уметност, тврдио је Гауди, треба да нас упуту на дубље, фундаменталне изворе нашег бића, као и на највише вредности на које можемо претендовати. Он је желео да створи уметност која надахњује. Швајцар се дотицао извора бића и највиших вредности изводећи религиозно надахнуте кантате Ј. С. Баха, док је Гауди то чинио радећи са каменом. Обојица су били надахнути идејама и вредностима које припадају архетипским представама целокупне људске расе. Обојица су били убеђени да суштински задатак њиховог живота, и целог човечанства, не зависи од нове моде и технолошких изума. Уместо што стално покушавамо да измислимо нешто ново, морамо веровати да нам прошлост даје обрасце које је потребно следити. За Гаудија и Швајцера, религија и уметност су биле тесно повезане: обе су нам помагале у нашем изворном трагању за смислом

живота, али свака генерација мора изнова наћи решење за себе, свој властити пут.

Попут Швајцера, Гауди је спојио конзервативизам са новаторством. Црква *Света породица* има елемената средњевековне уметности, али такође делује и футуристички. Она признаје гравитацију и баца јој изазов. *Света породица* се може упоредити са *Таџ Махалом* или *Светом Софијом*. Попут ових величанствених здања, *Света породица* је успела да нађе праву равнотежу између солидности структуре и смелости замисли. Ова равнотежа се не заснива ни на каквој формули или закону, већ на тачном осећају. Ови уметнички споменици нису само објекти или ствари, нити их треба тако посматрати. Попут живих духовних бића, они изазивају духовно, готово мистичко прожимање између себе и посматрача.

Модерна уметност, као и модерни начин живота, све више нас наводе да се ослањамо на вештачке артефакте. Један од основних разлога зашто су Швајцер и Гауди били мени толико важни као извор надахнућа јесте што су се ослањали на природу. Гауди је волео да наглашава оно што је Леонардо да Винчи схватио на самом почетку епохе у којој су људи у својој делатности прво почели да се ослањају на алате а потом на машине. Премда је био фасциниран и природом и машинама, Да Винчи је схватио да до декаденције долази чим заборавимо да у природи тражимо инспирацију и не живимо у хармонији с њом.

У младости, Гаудија су привлачили облици које налазимо у природи и које ретко изучавамо и потпуно разумемо: шкољке, паукове мреже и хексагонално саће за мед. У зрелом добу, био је фасциниран једноставношћу љуске од јајета, коју је употребио као модел за неколико конструкција крова: љуска од јајета је један од најкрхкијих облика које можемо наћи у природи, а ипак један од најсавршенијих. Гаудијеву машту је у позном добу нарочито закупио облик дрвећа. Једно од надахнућа за *Свету породицу* била је Гаудију и катедрала у Стразбуру (започета 1015. а довршена 1439.) која је била дуго времена највиша грађевина у средњем веку. Гауди је видео ову катедралу као високо, разгранато дрво Божије. Он је сачувао и чак појачао ову симболику у *Светој породици*. Он је то учинио тако што је направио да спољашност грађевине изгледа као круне од дрвећа, што споља делују чврсто али је изнутра сва прошарана прорезима који допуштају ефирној природи божанског да кроз куполу продире са сунчевим зрацима. Дрвеће је својим корењем дубоко у земљи, а својим гранама се уздиже ка небесима. На тај начин оно повезује подземни свет (своје корење које је дубоко у

земљи), површински део (са стаблом и нижим гранама) и небеса (са горњим гранама и гранчицама које се дижу ка извору светла). Док је пројектовао *Свету породицу*, Гауди је морао имати на уму не само симболику дрвећа већ и изворно значење речи „светилиште“. Док би већина нас асоцирала ову реч са мистериозним местом на ком се испољава божија енергија, светилиште изворно значи пропланак у шуми. Крећући се *Светом породицом*, осећамо се као да се шетамо кроз шуму, са стубовима обликованим тако да личе на дрвеће и зракама сунца које се пробијају кроз витраже, као кроз шумско лишће. У амбијенту попут овог, како да не осетимо да смо се сусрели са самом Божијом творевином? Како да не осетимо непрекидно присуство Бога, било да корачамо кроз базилику или се молимо на коленима?

Света породица открива много више него што су само емоције њеног ствараоца. Као што њено име говори, она представља Свету породицу – како у хоризонталној димензији, са члановима породице у камену у портику цркве, тако и у вертикалној димензији, која повезује природу са Богом на такав начин да осећамо да је сваки живот свет. Јесмо и морамо бити заједно, јер смо сви чланови Свете породице. Док је Швајцерово светилиште била његова болница у џунгли, Гаудијево светилиште је била катедрала *Света породица*.

Разумевање преко симболичког језика

Гауди и Швајцер су се срели у Барселони 1905. Швајцер је био позван да одржи концерт на оргуљама. У својој аутобиографији, где налазимо опис њиховог сусрета, Швајцер није рекао готово ништа о концерту, али је посветио две стране свом разговору са Гаудијем који су водили испред катедрале *Света породица*. У то време, према Швајцеру, само је портал, овенчан торњевима био завршен. Попут великих средњовековних мајстора, пише Швајцер, Гауди је започео своје дело потпуно свестан тога да ће бити потребне генерације да се заврши. Разговор између ове двојице изузетних људских бића морао је бити не само духовно близак већ и дубок. У једном моменту, Гауди је покушао да објасни Швајцеру како ће *Света породица* оваплотити идеју Светог Тројства. После неколико неуспешних покушаја, Гауди је био толико разочаран својим објашњењем на немачком, да се изненада окренуо Швајцеру и замолио га за дозволу да своје објашњење

изложи на каталонском. Правдао се тиме да оно што жели да каже не може се коректно изразити на немачком, француском или енглеском, али се може изразити на његовом родном медитеранском језику. Гауди га је уверавао да ће само на тај начин, слушајући објашњење на језику чију ни једну реч није знао, Швајцер бити у стању да схвати то чиме је заокупљен његов саговорник.

Анегдота је веома илустративна. Швајцер је није приказао као нешто смешно, нити као илустрацију Гаудијевог особењаштва. Наравно, сасвим је необично инсистирати да се идеја изнесе на језику који слушалац не разуме, поготово када имате на располагању три друга језика које овај разуме. Упркос томе, у својој аутобиографији, Швајцер није наговестио да није разумео сабеседника. Верујем, пошто Швајцер није даље ово коментарисао, да је он, на своје изненађење, успео да схвати шта му је Гауди покушавао да објасни. Како је то могуће?

Постоји неколико разлога за то. Први је да су обојица знали да је наш говорни (или писани) језик само једно од средстава комуникације – можда не и најбоље. Швајцер је могао много тога да изрази кроз музику, док је Гауди то могао кроз облике, фигуре и боје камена. Као надарени уметници, обојица су знали да је језик симбола моћнији од вербалног. Основна функција вербалног језика је да указује и описује, а основна функција симболичког језика је да побуђује. Он обраћа нашу пажњу на нешто што се не може директно изразити, али чему се можемо приближити преко употребљеног симбола.

Други разлог се односи на употребу целог тела да би се порука пренела. Иако је Гауди течно говорио друге језике, каталонски је био језик на ком је он промишљао идеје које је желео да објасни Швајцеру. Цело његово тело, укључујући очи и руке, морало је бити потпуно ангажовано када је говорио о нечему што му је било суштински важно и што је могао да разјасни на свом матерњем језику. Гауди је вероватно био уверен да ће његови гестови и језик целог тела бити од непроцењиве вредности да се његове идеје изразе најбоље што је могуће. (Лако можемо замислити неког Швајцеровог афричког пацијента који није говорио ниједан од колонијалних језика а ипак је успевао да објасни Великом доктору шта га боли.) Ствар је у томе да као што можемо видети много више када нисмо равнодушни, то исто важи и када желимо да нешто изразимо или објаснимо. Као што гледати кроз нешто захтева много више него да се само констатују чињенице које су пред нама, тако ће и израз и наговештај оног у шта верујемо свим својим

бићем бити бољи уколико то чинимо свим својим умом, срцем и телом. Речи су само друштвене конвенције – и Гауди и Швајцер су били убеђени да се испод површине друштвених конвенција сусрећемо лицем у лице са нечим што је другачијег поретка бића и што се никад не може исправно изразити речима.

Постоји такође и трећи разлог. И Гауди и Швајцер започели су своје пројекте не одређујући тачан датум завршетка. У Швајцеровом случају, пројекат просто није имао одређени рок: једноставно, лечити људе и помагати им да се науче да живе здравим начином живота. Гауди је знао да базилика неће бити завршена за време његовог живота. Њихов став је био – постати биће које воли и усмерити се на највише вредности. Када смо расправљали о љубави, разликовали смо љубав као именицу, глагол и прилог. Колико год желели да имамо објекат љубави – да волимо и да будемо вољени – важније је своју љубав показати својим делима. Од још веће, суштинске важности јесте да се свему приступа с љубављу, без обзира да ли ће овакав приступ водити жељеним узајамним осећањима, делима и резултатима. У основном времену је формулисан став да је потребно да будемо у јединству са највишим бићем и светом у целини. Ово највише биће је често симболички схватано као средиште: извор живота и кључ за наше оријентисање у стварности. Бити уједињен с највишим бићем значи живети у средишту – постати једно с оним што је суштинско.

Швајцеру и Гаудију се овај узвишени идеал свиђао, али су обојица схватили да докле год живимо у реалном свету, јаз између центра и периферије ће постојати готово увек. Чак и када успемо да га у неким моментима превазиђемо, не остајемо трајно у центру. Наша пажња је расута на све стране. Оно што је важно и што је у нашој моћи, јесте да живимо на такав начин који нам омогућује да останемо усредсређени на оно што је најсветије за нас, на оно што је од највеће вредности. Не можемо непрекидно ићи унисоно са највишим, најсветијим, али морамо непрекидно томе тежити. Оно нам увек мора бити надахнуће, бакља који нам осветљава пут и води нас кроз животна искушења часно и поуздано. Бити надахнут не значи достићи наш циљ и сјединити се једном за свагда са извором нашег бића. Ово пре значи да остајемо усмерени ка нашем циљу на свом животном путовању, ма колико он удаљен био.

Надахнуће и смисао

Примери Гаудија и Швајцера се неће допасти сваком човеку. Очекивати да ће ова или она велика личност бити наше надахнуће – било да су то Гауди или Швајцер, Вашингтон или Линколн, Марија Кири или мајка Тереза, Тесла или Ајнштајн, Толстој или Ганди, или било која друга велика личност – значи испустити из вида један важан моменат. Оно што пропуштамо у нашој потрази за смисленим животом није надахнуће које долази од конкретних личности и њиховог посебног херојског путовања. Ствар је пре у томе да будемо надахнути неким или нечим великим а потом да останемо усредсређени на идеале који су нама блиски и у највећој мери се тичу нашег живота. Не морамо се осећати као на светом месту када посећујемо Швајцерову болницу у џунгли или Гаудијеву величанствену базилику, али оно што је важно јесте да нађемо место на ком ћемо осетити присуство нечег надахњујућег. Може ли наш живот бити смислен, ако ништа не сматрамо светим?

Из индивидуалних животних историја и стваралачких напора може се извући још једна лекција. Иако су резултати вечне филозофије још увек релевантни, задобити смисао живота је теже, него што су мислили наши велики претходници из осног времена. Вредности које воде ономе што би требало следити да бисмо живели смислен живот нису унапред предодређене. Оно што треба да будемо и како треба да живимо није предодређено неком неизбежном судбином, нити је нешто произвољно, у смислу насумичног индивидуалног избора. Вредности су једнако независне не само од воље људских бића, већ, такође, и од воље Божије. Ни Бог ни људска бића не стварају вредности; вредности обликују нас у процесу њихове реализације. Наша самоспознаја и наши увиди о реалном и идеалном свету откривају нам да постоји мрежа показатеља који су нам на располагању уколико смо вољни и спремни да их препознамо. Овакви показатељи нам објашњавају и шта значи живети као људско биће, и како треба да проживимо нашу јединствену индивидуалну природу. Наш живот постаје смислен када смо усредсређени на овакве показатеље и следимо их најбоље што можемо.

Строго говорећи, смисао живота нити се открива нити се измишља. Он је стваралачко посредовање између онога што би могло бити и онога што јесте. Свет у целини није ни оно што треба да буде, нити је једноставно хаос;

у противном, вредности не би биле оствариве у њему. Свет је нешто у средини: нити предетерминисан нити недетерминисан. Свет и наши животи у њему нису сасвим детерминисани, што отвара простора стваралачком доприносу животу.

Живот у складу са највишим вредностима своди се на преображујуће посредовање између онога што треба да буде и онога што јесте. Остварење ових вредности омогућује нам хармонију с изворима истинитог, доброг и лепог. Када смо усредсређени на најбоље и најузвишеније, када живимо тако да омогућавамо истини, доброти и лепоти да се испољавају у реалном свету, онда смо више од пуког одраза света. Постајемо стваралачка снага која преображава двоструко: ми стваралачки преображавамо себе и свет око нас.

Ма како ефемерни били наши животи у овој огромној васиони, када живимо надахнути великим личностима и највишим вредностима, не морамо се бринути да ли наше постојање има смисла. Нити се морамо питати: Због чега смо овде? Када постајемо посредници између идеалног и реалног света, смисао живота се једноставно улива у нас кроз стваралачки преображај нашег живота у свету. Тада волимо свет и посматрамо га као вредног, управо зато што смо сасвим свесни да постоје ствари које волимо и вредности веће од самог живота.

Завршне мисли

Хиљадама година окупљамо се уокруг, како нам говори Вејн Милер. Окупљамо се око ватри, мртвих тела, око олтара. Оваква окупљања, праћена ритуалима који су се понављали док нису постали друга природа, била су извор радости и утехе, осећаја припадности и смисла. Приче о старини, чуте безброј пута док смо се окупљали у таквим круговима, говориле су нам шта су наши преци ценили и како треба да живимо у складу са истим таквим идеалима. Ове приче наводе нас да верујемо да је васиона, како је то изразио други песник, састављена од прича, а не од атома.

Ови кругови, у које смо се скупљали, повезивали су нас али и спутавали. Свака особа је знала своје назначено место, без обзира какав је положај желела или који је заслужила. Сваки круг је пружао осећај сигурности, али је такође служио као брана која је спречавала да се оствари много тога важног. И као што то увек бива, превише нечега постепено га претвара у нешто опресивно, а помањкање нечега другог у нешто пожељно. После хиљада година покидале су се везе којима смо се руководили у кругу ком смо припадали и у ком смо налазили смисао. Епоха индивидуализма, епоха људи који се самостално уздижу, заменила је царство колективизма. Можемо се спорити када се то тачно догодило, али, барем у Западном свету, епоха индивидуализма несумњиво доминира у другој половини века који је иза нас.

Наш век је почео пун туробних предосећања. Индивидуалистичка мантра: „Ја све могу сам“ постала је током неколико векова проблематична. Каже се, бројке не лажу, и можда нам није потребан бољи показатељ дегенерације с којом живимо данас него да видимо број оболелих и умрлих од пандемије COVID -19 широм света. Тамо где се чврстом руком руководи ”круговима”, бројке оболелих и умрлих су занемариве. Тамо где уопште нема окупљања у такве кругове, нит има лидера који би наређивао или надахњивао, бројке непрекидно расту.

Што се тиче пандемије, као и смисленог живота, имамо више опција. Једна је да наставимо да се круто држимо индивидуалне слободе и биће све више жртава, барем док се пандемија не повуче. Друга варијанта је да очувамо индивидуалне слободе али да их ограничимо самодисциплином и да се држимо изоловано једни од других. У противном, схватићемо, заједно

с Вејн Милером, да сами нећемо решити ниједан важан проблем у животу. Можемо ли наћи икакав смисао у животу уколико смо толико одвојени једни од других да су од наших друштвених кругова остали само слаби трагови? Зар било које место које с правом називамо домом не треба да буде дом за више него само једног човека?

Употребљив сам четири речи да опишем како можемо приступити загонетки смисла живота: то су, заслуга, срећа, захвалност и надахнуће. Сада је потребно да укратко сажмем шта оне значе и како се односе једна према другој, настављајући да употребљавам метафору места. Укратко речено, захвалност се може упоредити са радним местом, срећа са тржницом, захвалност са мостом и надахнуће са светилиштем.

Ми проводимо сувише времена на радном месту. Уколико не рачунамо време за спавање, време на радном месту нас заокупља добрим делом дана, као што оно што се догађа на Вол Стриту може највише заокупљати нашу бригу о будућности. Једна од позитивних страна пандемије COVID -19 јесте што смо схватили да много тога што треба да обавимо не мора бити обављено на радном месту – много тога се може обавити било где. Можемо такође видети да прижељкивана срећа није ограничена на непредвидиву промену стања код финансијских институција, већ зависи од тога с ким контактирамо и под којим околностима. Сусрести се с другим људским бићима и квалитетно провести време с њима, уместо да пребирамо цифре, много је смисленије, чак и када то носи ризик од инфекције: како иначе видети драго лице, разменити љубазни поглед или чути мудру реч? Чињеница да упркос свим упозорењима и забранама осећамо неодољиву потребу да будемо заједно, указује на то колико животни смисао зависи од људске интеракције и људских осећања. Негде у дубини душе ми остајемо друштвена бића. Негде у дубини бића, срце је важније од главе.

Да бисмо били срдачна друштвена бића, потребни су нам мостови који спајају. Мислим на оне мостове који не само што спајају два физичка места, већ се такође и уздижу по средини. Уколико се не возимо, већ пешке прелазимо такав мост, имамо шансу да лепо сагледамо околину и видимо је из нове перспективе. Добро је зауставити се на тој уздигнутој средини и доживети без журбе и бриге оно што се нуди нашем погледу. Заинтересован поглед лако ће уочити ток воде која протиче доле, облаке што лебде изнад и зелени крајолик који се протеже без разлога и сврхе докле год очи допиру.

Све ово је „једноставно тако“, као што би рекао таоистички мудрац. Заиста, све је једноставно тако, а ипак, наш поглед испуњен љубављу према ономе што постоји испуњава нас осећањем захвалности што се овај космички плес одвија и што смо ми део њега.

Оваква панорама, чије пулсирање можемо осетити када смо довољно спокојни да бисмо, барем за тренутак, били сами са собом и нашим светом, подсећа нас да нам је потребна још једна врста повезаности, још једно другачије место. Потребно нам је оно што понекад називамо светим местом, светилиштем. Оно што је свето не треба идентификовати с божанским, пошто не мора припадати или долазити од Бога. Свето је оно што је издвојено или освећено, оно што никада не сме бити омаловажено или оскрнављено. Свето место може бити било које место – докле год надахњује, докле год нас повезује с нечим што нас наводи да будемо верни ономе што ценимо као најузвишеније и најчистије, најблагородније и најбоље. Традиционално, једно од таквих светих места била је црква. Верници посећују цркву у најсвечанијој одећи и понашају се беспрекорно. Они остављају своје личне интересе и разлике иза себе, обједињујући се у заједницу да би поделили радост и тугу, пружили руку помоћи оном коме треба, сетили се обичаја и поново се усредсредили на своје садашње животе, надахњујући се оним што је најважније и најбоље у животу. Да бисмо живели смисленим животом, морамо схватити не само да то не можемо чинити сами, већ такође да морамо наћи место где ћемо се осећати као код куће.

На свето можемо одговорити на различите начине. Можемо га анализирати и сецирати снагом разума. Или га можемо прихватити целим телом као оспољавање божанског. Најважније је да је свето могуће прихватити срцем. Што више о томе размишљамо, то више схватамо зашто је Менцијус наглашавао да имамо заједничко срце и зашто је за Платона срце било центар душе. Кад је реч о смислу живота, срце је средиште нашег бића, нашег живота и нашег односа према свему што нас окружује. Срце које сви имамо – исто оно срце које тако често занемарујемо или злоупотребљавамо, а које треба да пазимо и негујемо – јесте кључ смисленог живота. Тим срцем се повезујемо и међусобно уважавамо, бринемо и волимо. Тим срцем, откривамо нашу људскост и надахњујемо једни друге да се уздигнемо после пада, да се више трудимо, да тежимо бољем. Од свих кругова у које се окупљамо, најважнији су кругови створени срцем.